

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Axundzadə Leyla Bəxtiyar qızı

“Qloballaşma şəraitində maliyyə nəzarəti sisteminin təşkili və onun əsas
istiqlamətlərinin inkişafı problemləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqlamətin şifri və adı: İİM 060403 “Maliyyə”

İxtisasın şifri və adı: “Maliyyə nəzarəti və audit”

Elmi rəhbər:
i.e.n. prof. Bədəlov Ş.Ş.

Magistr proqramının rəhbəri:
i.e.n. prof. Kərimov A.M.

Kafedra müdiri:
i.e.d. Ələkbərov Ə. Ə.

BAKİ - 2016

M Ü N D Ə R İ C A T

Səh

GİRİŞ - - - - - 3-7

Fəsil I. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti, formaları və modelləri.

- 1.1. *Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və formaları* - - - - - 8-17
1.2. *Maliyyə resurslarının idarə edilməsində maliyyə nəzarəti sisteminin rolu* - - - - - 18-24
1.3. *Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları* - - - - - 25-33

Fəsil II. Büdcənin gəlirləri və xərclərinin formalaşması üzərində maliyyə nəzarətinin təşkili istiqamətləri.

- 2.1. *Büdcə gəlirlərinin icrası üzərində maliyyə nəzarətinin təşkili formaları* - - - - - 34-40
2.2. *Büdcə xərclərinin icrasının təhlili və maliyyə nəzarəti* - - - - - 41-50
2.3. *Büdcənin icrası üzrə hesabatların mərhələləri və onların təhlili* - - - - - 51-57

Fəsil III. Maliyyə nəzarəti orqanları, onların hüquqları və funksiyaları.

- 3.1. *Milli Məclisin və Hesablama Palatasının maliyyə nəzarətində yeri və rolu* - - - - - 58-66
3.2. *Maliyyə və vergi orqanlarının maliyyə nəzarəti sahəsində hüquq və səlahiyyətləri* - - - - - 67-74
3.3. *Maliyyə nəzarətinin inkişaf problemləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri* - - - - - 75-82

N Ə T İ C Ə v ə T Ə K L İ F L Ə R - - - - - 83-86

Ə D Ə B İ Y Y A T S İ Y A H İ S İ - - - - - 87-88

PE3IOME

SUMMARY

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu proseslər daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır, nəticədə sosial-iqtisadi həyatda dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən çoxlu problem yaranır. Həmin problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və mümkün olan hər hansı yeni neqativ amilin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi, dövlət idarəetmə sistemində islahatların aparılması və bütövlükdə cəmiyyətin demokratikləşməsi prosesi dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin hüquqi və təşkilati baxımdan təkmilləşdirilməsini zəruri edir.

Maliyyə nəzarəti, bütün iqtisadi subyektlər, yəni, dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində qanunverici və icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarət sistemidir. Onun məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini həyata keçirtməkdir.

Maliyyə nəzarəti həm maliyyə idarə edilməsinin həlledici hissəsidir, həm də maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin vacib şərti kimi çıxış edir. Maliyyə nəzarətinə iki nöqteyi-nəzərdən baxmaq olar:

1. Xüsusi nəzarət orqanlarının bütün iqtisadi subyektlərdə maliyyə qanunvericiliyi və maliyyə intizamına riayət olunması üzrə reqlamentləşdirilmiş fəaliyyəti kimi;

2. Maliyyə əməliyyatlarının effektivliyinin təmin edilməsi üçün maliyyə və pul axınlarının idarə edilməsinin vacib elementi kimi.

Dövlət xərclərinin idarə edilməsi sistemində şəffaflığı artırmaq üçün Azərbaycan Respublikası prezidenti Ulu öndər Heydər Əliyev 1998-ci il 29 dekabr tarixli “Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» fərman imzalamışdır və bir sıra

islahatlar həyata keçirilməsi üçün qərar qəbul etmişdir. Bu islahatlar dövlət idarəetməsinin səmərəliliyini artırmasını, iqtisadiyyatın tarazlaşdırılmış tənzimlənməsi məqsədi ilə zəruri təsisatların formalaşdırılmasını, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya olunmasını sürətləndirmək məqsədi ilə iqtisadi fəaliyyət üçün beynəlxalq standartlara cavab verən idarəetmə sistemi və hüquqi baza yaradılmasını təmin etməlidir. Eyni zamanda, bu məqsədlər üçün dövlət xərclərinin şəffaf tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması, audit və dövlət idarəetmə (o cümlədən dövlət qulluğu) sisteminin yenidən qurulması, iqtisadiyyatın idarə olunmasının təsisat sisteminin təkmilləşdirilməsi, hüquqi və məhkəmə islahatlarının aparılması sistemli yanaşma əsasında kompleks şəkildə həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir.

Maliyyə nəzarətinin inkişaf problemlərinin həlli dövlət resurslarının cəmiyyət üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən üstün istiqamətlərə ayrılması mexanizminin işlənilməsi və tətbiqini, dövlət xərclərinin idarə edilməsinin , nəzarətin təkmilləşdirilməsini beynəlxalq standartlara əsaslanan müxtəlif səviyyəli dövlət maliyyə nəzarəti qurumlarının inkişafını və onlar arasında qarşılıqlı əlaqəni tənzimlənməsi təmin etməyə imkan verən dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşmasını zəruri edir.

Lazımsız yoxlamaların aradan qaldırılması, bazar iqtisadiyyatın inkişafına mənfi təsir edən halların qarşısının alınması, iqtisadi subyektlərin qanuni mənafelərinin qorunması, o cümlədən sahibkarların fəaliyyətinə bəzi dövlət orqanları tərəfindən əsassız müdaxilənin və bu zaman yol verilmiş vəzifədən sui -istifadə eyni zamanda rüşvətxorluq hallarının aradan qaldırılması, sahibkarlıq fəaliyyətini genişləndirmək üçün əlverişli şərait yaradılması kimi məsələlərin həlli nöqtəyindən nəzərdən müasir tələblərə cavab verən nəzarət mexanizminin hazırlanaraq tətbiq edilməsi tələbi bu gün də təxirə salınmaz vəzifə kimi öz həllini gözləyir

Nəzərə almaq lazımdır ki, maliyyə nəzarəti dinamik bir prosesdir, o hər zaman yeni xüsusiyyətlər kəsb edir və buna görə də xüsusilə keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə öyrənilmə səviyyəsindən asılı olmayaraq iqtisad elminin tədqiqat obyektində hələ uzun müddət özünə möhkəm və layiqli yer tutmalıdır

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu son dərəcə artdığından maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də hiss ediləcək dərəcədə yüksəlir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə söykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu, iqtisadi azadlığı stimullaşdırır, lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi heç bir vəchlə özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çı xarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Maliyyə nəzarətinin əsas formalarından olan dövlət maliyyə nəzarəti konstitusiya və müvafiq qanunvericilik aktları əsasında aparılmaqla, onun məqsədi bilavasitə dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkədə maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar fondların vəsaitlərinin yaradılması və istifadə olunması üzərində nəzarətdən ibarətdir. Hazırda dövlət maliyyə nəzarəti respublikanın qanunverici və icra orqanları, maliyyə və vergi orqanları, xəzinə sistemi və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu subyektlərdən xəzinə və vergi qurumları çox mühüm rol oynayırlar.

Maliyyə Nəzarəti sistemi dövlət büdcəsinin, eyni zamanda məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Dövlət maliyyə nəzarəti ayrı-ayrı nazirlik və komitələrin nəzarət-təftiş idarələri, baş mühasibatlığı və maliyyə idarələri vasitəsilə də həyata keçirilir.

Fikirimizcə, indiki halda iqtisadi inkişafın qloballaşma mərhələsində köhnə nəzarət sisteminin yenidən bərpa edilməsi, təzələnməsi, təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi, hər şeydən qabaq, nəzarətin ən müasir mexanizmlərinin təşkilini və fəaliyyət göstərməsini, nəzarət sisteminin əlaqələndirilməsini və təsir gücünün artırılmasını nəzərdə tutmalıdır.

Tədqiqat işinin predmeti və obyektı. Tədqiqat işinin predmetini maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafının nəzəri aspektləri təşkil edir. Obyektı isə maliyyə

resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi zamanı yaranan münasibətlərdən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədi müasir iqtisadi şəraitdə maliyyə nəzarəti sisteminin zəruriliyinin, məqsəd və vəzifələrinin öyrənilməsi, maliyyə nəzarəti ilə bağlı fərqli nəzəri yanaşmaların sistemləşdirilməsi, maliyyə nəzarəti sistemində yaranmış problemlərin müəyyənləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması yollarını araşdırmaqdan ibarətdir. Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- qloballaşan şəraitdə maliyyə nəzarəti sisteminin əsas istiqamətlərinin inkişaf problemlərinin araşdırılıb təhlilini aparmaq;
- maliyyə nəzarəti sisteminin formalaşması prinsiplərini, modellərini təhlil edib, müəyyən təklif və tövsiyələr hazırlamaq;
- müasir dövrdə ölkəmizdə nəzarət sisteminin qurulması barədə araşdırmalar aparmaq və təkliflər hazırlamaq.

Tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları. Maliyyə nəzarəti ilə bağlı elmi əsərlər, qanunlar, normativ-hüquqi aktlar və s. təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Maliyyə nəzarətinin gələcəkdə inkişaf etdirilməsi dövlətin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsindən birbaşa asılıdır. Bundan əlavə maliyyə nəzarətinin inkişafını gerçəkləşdirmək üçün aşağıdakıları da qeyd etmək lazımdır :

- maliyyə nəzarəti sisteminin qanunvericilik bazasının müasir şəraitə uyğun təkmilləşdirilməsi;
- bu sahədə informasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi;
- lüzumsuz yoxlamaların azaldılması;
- nəzarətin sisteminin həyata keçirilməsində keyfiyyətin artırılması və s.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun nəticələrindən maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində istifadə olunmasına bilməsidir.

Dissertasiya işinin həcmi və strukturu. İşin həcmi 88 səhifədən, giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən ibarətdir. Sonda istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısı

qeyd olunmuşdur. Birinci fəsil maliyyə nəzarəti haqqında məlumat, onun mahiyyəti və formalarından ibarətdir. İkinci fəsildə büdcə sistemindən, büdcə gəlir və xərclərindən bəhs edir. Sonuncu fəsildə isə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar, onların hüquq və vəzifələri qeyd olunub.

FƏSİL 1. MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN MAHIYYƏTİ, FORMALARI VƏ MODELLƏRİ

1.1. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti və formaları

Dövlət idarəetməsini ən müxtəlif aspektlərdən – inzibati, maliyyə, sosial, innovasiya, ekoloji və s. idarəetmə kimi nəzərdən keçirmək olar. İdarəetmənin hər bir sahəsinə nəzarətin öz funksiyası uyğun gəlir. Buna görə də dövlətin idarə edilməsi sistemi nəzarətin müxtəlif növlərini (inzibati nəzarət, maliyyə nəzarəti, ekoloji və sanitariya-epidemioloji nəzarət, yanğın nəzarəti və s.) nəzərdə tutur. Ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən indiki islahatlar dövründə maliyyə nəzarəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətində maliyyə və onunla əlaqədar olan məsələlərin işlənməsi, həmçinin onun təşkilinin özünəməxsus metodlarının və formalarının dəyişməsi üzrə əməliyyatların məcmusudur. Maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda milli məhsulun natural və dəyər göstəriciləri tarazlığındakı pozuntuları, makro və mikro iqtisadi tənzimləmə prosesində bu və ya digər uyğunsuzluqları aşkara çıxarmaq üçün alət kimi istifadə olunur. Maliyyə nəzarəti sferasına pulun istifadə olunması ilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Bu zaman ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması, həmçinin fəaliyyətin bütün növləri üzrə pul vəsaitləri fondlarının qarşılıqlı əlaqələri qeyd edilməlidir. Konkret olaraq maliyyə nəzarətinə aşağıdakı istiqamətlər daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə nəzarət olunması;
- məcmu ictimai məhsulun dəyərini və milli gəlirin bölgüsü və yenidən bölgüsü;
- büdcənin tərtib edilməsi və büdcə nəzarəti;
- vergi nəzarəti

Sadalanan istiqamətləri baxımından maliyyə nəzarəti aşağıdakıların düzgünlüyünü əhatə edir:

-dəyər göstəricilərinin formalaşmasının və təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin, büdcənin və büdcədən kənar fondların tərtib olunmasının və icrasının, qeyri-kommersiya təşkilatlarının smetasının xərclənməsinin, büdcə vəsaitlərinin məqsədli istifadəsinin, vergi ödənişlərinin, vergi ayırmalarının tamlığının və vaxta müvafiqliyinin.

D.Q.Çernik maliyyə nəzarətinin mahiyyətini bu qaydada açıqlayır: «Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinin forması kimi çıxış edir. Onun məzmunu və təyinatı təsərrüfat subyektlərinin, sahə və ərazi idarəetmə subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasından ibarət olur. Maliyyə nəzarəti aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir:

-maliyyə vəsaitlərinə olan tələbatlar və vəsaitlərin formalaşması arasında tarazlığın təmin edilməsi; dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin tam və vaxtında təmin edilməsi; müəssisə və təşkilatların pul vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunmasına, uçot və hesabat işlərinin düzgün qurulmasına kömək etmək; qüvvədə olan qanunvericilik və normativ aktlara riayət olunmasına nəzarəti gücləndirmək; müəssisələrin xarici-iqtisadi fəaliyyətində yüksək fəallığa nail olunmasına köməklik etmək.

Beləliklə, demək olar ki, maliyyə nəzarəti – xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrüfat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanılması məcmusundan ibarətdir. Maliyyə nəzarəti təsərrüfatçılıq mexanizminin zəruri ünsürü olmaq etibarını ilə dəyər xarakterinə malikdir və nəzarətin digər növlərindən fərqli olaraq, ictimai təkrar istehsalın bütün sahələrində təzahür edir və maliyyə nəticələrinin qəbul edilməsi mərhələsi də daxil olmaqla, maliyyə fondlarının bütün hərəkət prosesini müşayiət edir.

Buna görə də demək olar ki, maliyyə nəzarəti istənilən istehsal üsulu zamanı təsərrüfat mexanizminin obyektiv zəruri tərkib hissəsidir.

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır və bunun nəticəsində sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən bir çox problemlər yaranır. Yaranan problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və neqativ amillərin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin ən vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Maliyyə nəzarətinin məqsədi xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan səmərəli istifadə prosesini gerçəkləşdirmək, dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Bütün bunlar maliyyənin ümumi vəzifələridir. Bazar

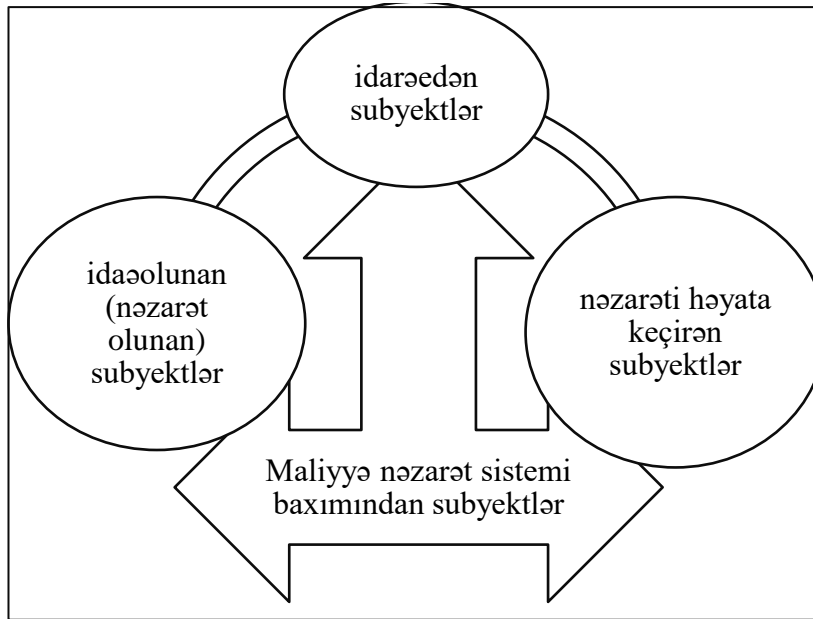
iqtisadiyyatı şəraitində maliyyənin rolu olduqca artdığı üçün maliyyə nəzarətinin vacibliyi də yüksəlmişdir. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq demokratik idarəetmə prinsiplərinə söykənən bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşdırılır və bu iqtisadi azadlığı stimullaşdırır. Lakin belə bir azadlığın əldə edilməsi özbaşınalığa və zərərli nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Buna görə də yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində iqtisadiyyata dövlət nəzarəti mexanizminin önəmi artır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində nəzarət mexanizmi əsasən maliyyə vasitəsilə həyata keçirilir. Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarətedici funksiyasının təzahürü, yaxud gerçəkləşdirilməsi kimi özünü göstərir və burada həmin nəzarətin məqsədləri və mahiyyəti müəyyənləşir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və ictimai münasibətlərin inkişaf tempindən asılı olaraq maliyyə nəzarətinin məqsədi və istiqamətləri dəyişə bilər. Azərbaycan Respublikasında da baş verən bu dəyişiklik bazar iqtisadiyyatına keçid zamanı iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi ilə əlaqədardır. Beləliklə, maliyyə nəzarəti təsərrüfat subyektləri fəaliyyətinin maliyyə məsələlərinin işlənilib hazırlanması, eyni zamanda, maliyyənin təşkilində istifadə olunan özünəməxsus forma və metodların dəyişdirilməsi sahəsində aparılan əməliyyatların məcmusudur. Maliyyə nəzarətindən makro və mikro tənzimləmə proseslərində ümumi milli məhsulun göstəriciləri, eləcə də tələblə təklif arasındakı uyğunsuzluqları aşkar etmək üçün istifadə olunur.

İqtisadi nəzarətin xüsusi sferası kimi maliyyə nəzarətinin özünün də obyekt və subyektləri var. Onun obyektə maliyyə ehtiyatları formalaşarkən və onlardan istifadə edilərkən meydana gələn pul-bölgü prosesləridir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İstehsal biznesi və xidmət sahəsindəki maliyyə münasibətləri;
2. Qeyri-maddi istehsal sahəsindəki maliyyə münasibətləri;
3. Hökumətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının yaradılması və onlardan istifadə ilə bağlı olan maliyyə prosesləri.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün xüsusi nəzarət orqanları yaradılır və onların hüquqları, vəzifə və məsuliyyətləri çox ciddi şəkildə, o cümlədən qanunvericiliklə tənzimlənir.

Maliyyə nəzarətinin subyektləri dedikdə, onu həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər, eyni zamanda, dövlət orqanları nəzərdə tutulur.

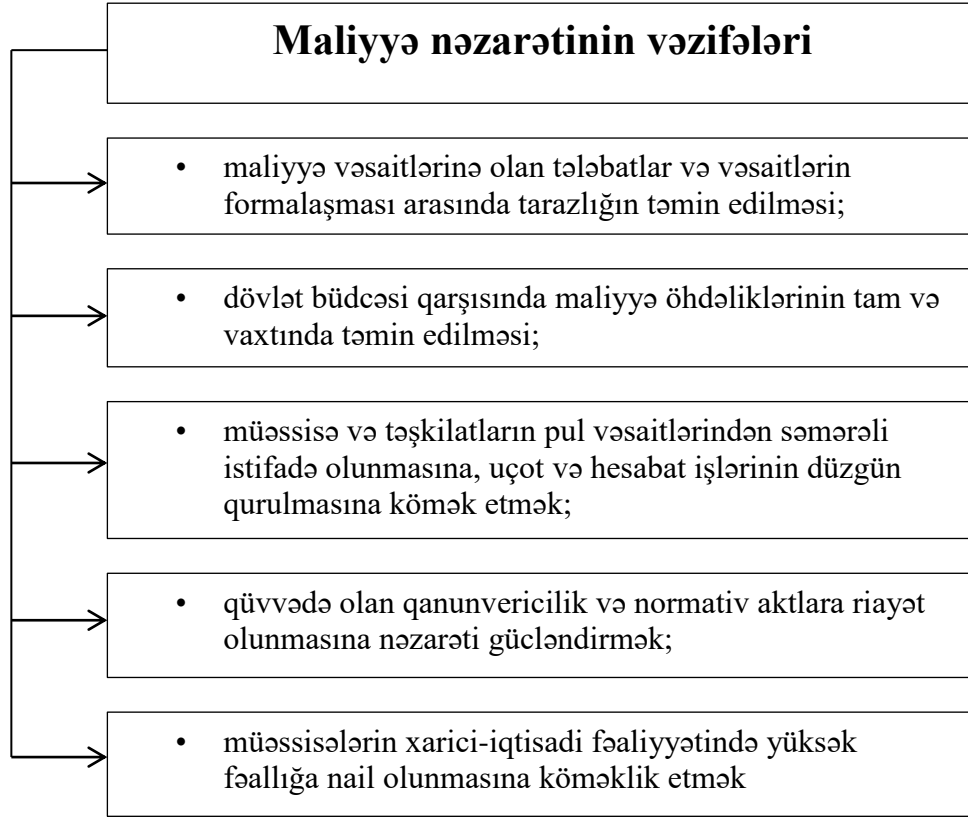

Bir çox ölkələrdə dövlət nəzarəti Maliyyə Nazirliyi və onun yerli orqanları, vergi qurumları, xəzinədarlıq sistemi, mərkəzi banklar, hökumət agentlikləri və assosiasiyaları, digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu subyektlərin çoxunda xəzinədarlıq və vergi strukturları mühüm rol oynayır. Dövlət maliyyə nəzarəti həm də ayrı-ayrı nəzarət-təftiş bölmələrinin, baş mühasibliklərin, nazirliklərin və komitələrin maliyyə idarələrinin köməyi ilə gerçəkləşdirilir. Bir sıra ölkələrdə maliyyə, yaxud da ticarət məhkəmələri fəaliyyət göstərir. Maliyyə nəzarətində yoxlama predmeti qismində bir sıra maliyyə göstəriciləri – mənfəət, gəlir, əlavə dəyər vergisi, rentabellik, maya dəyəri, dövriyyə vəsaiti, müxtəlif məqsədlərə və fondlara ayırmalar və s. çıxış edir. Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolayı qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;

- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, büdcə təşkilatlarında maliyyə vəsaitlərinin istifadəsi üzərində nəzarət;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və başqa istiqamətlər.

Nəzarətin vəzifələrini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Maliyyə intizamına əməl edilməsinə aid məsələlərdə maliyyə nəzarəti müəssisələrin, təşkilatların, dövlət, maliyyə, bank strukturlarının məsuliyyəti ilə sıx bağlıdır. Bu məsuliyyət maliyyə intizamını pozanlara qarşı inzibati və iqtisadi tədbirlərdə özünü göstərir. İqtisadi təsir tədbirləri maliyyə sanksiyaları və yasaqları yolu ilə reallaşdırılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə intizamı tez-tez pozulsa da, maliyyə yasaqlarına tez-tez ehtiyac duyulsa da, maliyyə nəzarəti belə halların tezliklə aradan qaldırılmasına, istehsalın səmərəsini azaldan yasaqların mümkün qədər az olmasına yönəldilməlidir.

Maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi prosesləri əhatə edir və bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə də bu proseslər sahəsində maliyyə nəzarətinin fəaliyyətini bütöv şəkildə öyrənmək çox çətindir və maliyyə nəzarətinin mahiyyətini daha dəqiq anlamaq üçün onun müxtəlif əlamətlərə və formalara görə aşağıdakı tərzdə təsnifatı aparılır.

Mülkiyyət formalarına görə maliyyə nəzarəti 3 növdə həyata keçirilir:

-dövlət nəzarəti,

-özəl nəzarət,

-ictimai nəzarət.

Maliyyə nəzarətinin əsas forması olan dövlət nəzarətini başlıca olaraq dövlət orqanları və onların yerli bölmələri həyata keçirir. Bu işlə əsasən dövlət orqanlarının nəzarət-təftiş qurumları, parlamentlərin hesablama palataları məşğul olur. Onların diqqət obyekt müəssisələrin, dövlət tabeliyində olan təşkilatların, bütün müəssisələrin vergiqoyma xidmətləri, maliyyə bazarı, dövlət büdcəsi, bütün maliyyə vasitəçiləri və b.-dir. İctimai maliyyə nəzarətini könüllülük və qərəzsizlik prinsipləri əsasında ayrı-ayrı fiziki şəxs qrupları həyata keçirir. Nəzarəti gerçəkləşdirən mütəxəssislərin qarşısında qoyulan konkret vəzifələrdən asılı olaraq bu cür nəzarətin obyektləri müxtəlif ola bilər. Maliyyə nəzarətində ən mühüm və bazar iqtisadiyyatında ən işlək forma ixtisaslaşdırılmış firmaların və xidmət sahələrinin həyata keçirdikləri özəl, yaxud müstəqil nəzarətdir. Özəl nəzarəti isə auditor şirkətləri həyata keçirir.

Sadalanan formalardan başqa elmi ədəbiyyatda korporasiyaların, şirkətlərin və müxtəlif mülkiyyətli təşkilatların gerçəkləşdirdikləri təsərrüfatdaxili maliyyə nəzarətindən də söhbət açılır. Bu nəzarət formasının obyekt korporasiyalar, şirkətlər, müəssisələr, eləcə də onların struktur bölmələridir.

Həyata keçirilmə vaxtına görə maliyyə nəzarəti 3 növə bölünür:

1) ilkin nəzarət;

2) cari nəzarət;

3) sonrakı nəzarət.

Müəssisələrin və dövlətin maliyyə fəaliyyətinin planlaşdırılmasında ilkin nəzarət mühüm rol oynayır, maliyyə planlarının tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, gəlir,xərc, büdcə layihələrinin, saziş sənədlərinin hazırlanması zamanı və başqa mərhələlərdə həyata keçirilir. Belə hallarda ilkin nəzarət material, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəsiz istifadənin qarşısını alır, eləcə də təsərrüfat orqanları fəaliyyətinin neqativ nəticələrini aradan qaldırmağa yardımçı olur. Bundan başqa, gəlirlərin və xərclərin

smetaları tutularkən ilkin nəzarətin köməyi ilə müəssisələrin əlavə ehtiyatları üzə çıxarıla bilər ki, bu da onların maliyyə ehtiyatlarının və məsuliyyətlərinin yüksəlməsində xüsusən önəmlidir. Maliyyə nəzarətinin bu forması qanunların və normativ sənədlərin pozulacağını əvvəlcədən görməyə və onların qarşısını almağa imkan verir. İkinci forma-təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının keçirilməsi gedişində maliyyə planlarının icrası zamanı gerçəkləşdirilən və material-pul vəsaitinin normalara uyğun xərclənməsinə nəzarət etməyə şərait yaradan cari maliyyə nəzarətidir. Üçüncü forma – sonrakı maliyyə nəzarəti – hesabat dövrü və maliyyə ili başa çatandan sonra həyata keçirilir. Bu zaman büdcə icra edilərkən, korporasiyaların, müəssisələrin və təşkilatların maliyyə planları yerinə yetirilərkən pul vəsaitləri xərclərinin məqsədə uyğun olub-olmadığı yoxlanılır. Bu forma ilkin nəzarətlə qarşılıqlı əlaqədə olur, daha doğrusu, ona söykənir. Sonrakı nəzarət öz hesablaşmalarında maliyyə əməliyyatlarının ilkin yoxlanışı prosesində əldə edilən göstəricilərdən çıxış nöqtəsi kimi istifadə edir. Maliyyə nəzarətini daha dəqiq reallaşdırmaq üçün adı çəkilən formaların hamısından bəhrələnmək lazımdır.

Ümumiyyətlə maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların dairəsinə görə nəzarətin aşağıdakı növləri vardır:

- Parlament nəzarəti;
- Prezident nəzarəti;
- Ümumi səlahiyyətli idarəçilik orqanlarının nəzarəti;
- Maliyyə-kredit orqanlarının nəzarəti;
- İdarə daxili nəzarət;
- Təsərrüfat daxili nəzarət;
- Auditor nəzarəti.

Xüsusi səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən maliyyə fəaliyyətinin məzmunundan asılı olaraq maliyyə nəzarətinin növlərini bu şəkildə də qruplaşdırmaq olar:

- 1) büdcə nəzarəti;
- 2) vergi nəzarəti;
- 3) bank nəzarəti;

- 4) sığorta nəzarəti;
- 5) valyuta nəzarəti;
- 6) gömrük nəzarəti.

Maliyyə nəzarətinin bütün bu növlərini: məcburi nəzarət və könüllü (təşəbbüs əsasında) maliyyə nəzarəti olmaqla qruplaşdırmaq olar.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə və maliyyə tənzimlənməsi məsələlərində məqsədyönlü nəzarətin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Həyata keçirilən maliyyə nəzarəti tədbirləri təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğun olaraq düzgün istiqamətdə qurulmasında, onların maliyyə potensialının aşkar edilməsində və reallaşdırılmasında, iqtisadi inkişafın başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarəti əsasən mühasibat uçotunun müvafiq qanunvericiliyə uyğun qaydada aparılmasının, ilkin sənədlərdə və mühasibat hesabatlarında təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün əks etdirilməsinin yoxlanılmasını əhatə edən , tədbirlərdən ibarət olmalıdır.

Nəzarət qaydasında aparılan maliyyə tədqiqatları prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə maksimum dərəcədə nail olmaq üçün kompleks seçmə, ümumi və tələb olunan konkret iş sahəsi yoxlama üsullarından istifadə edilməlidir. Nəzarət qaydasında aparılan yoxlamaların məqsədi material pul vəsaitlərindən istifadə zamanı maliyyə intizamının pozulması hallarının aşkar edilməsindən, büdcədən ayrılmış vəsaitlərdən istifadənin düzgünlüyünün müəyyən edilməsindən, maliyyə hesabatlarında qərəzli saxtakarlıq faktlarının aşkarlanmasından və son nəticədə maliyyə siyasətinin düzgün və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olmalıdır. Dövlət maliyyə nəzarəti, ilk növbədə, ölkənin maliyyə-kredit sisteminin normal fəaliyyəti üçün şərait yaradılmasına xidmət edir. Bazar münasibətləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrdə, xüsusilə büdcə vəsaitlərindən istifadə edən təsərrüfat subyektlərində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ardıcıl yoxlanılmasını və təftişini rədd etmir. Əksinə, belə şəraitdə dövlətin idarə olunmasının maliyyə aspektləri daha da mürəkkəbləşir. Çünki dövlətin bazara əmlak sahibi və istehsalçı kimi çıxması sayəsində kommertiya

strukturlarının, bank və digər maliyyə-kredit infrastrukturlarının bu prosesə cəlb olunması genişlənir. Digər tərəfdən, "özü inkişaf edən" digər sistemlərdə olduğu kimi, iqtisadiyyatda da, nəzarət əks-əlaqəni təmin edir. Beləliklə, nəzarət iqtisadiyyatda çox baha başa gələn sahələrin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır.

Eyni zamanda maliyyə nəzarəti ictimai təkrar istehsalın bütün mərhələlərini əhatə edir. Belə ki, istehsal sahəsində maliyyə nəzarəti ictimai əməkdən istifadənin səmərəliliyini müəyyənləşdirir.

Bölgü prosesi mərhələsində maliyyə nəzarətinin vəzifəsi ictimai məhsuldan cəmiyyətin müxtəlif tələbatlarını ödəmək - istehsala sərf olunmuş vəsaitlərin yerini doldurmaq, yeni yaradılmış məhsulun bazar münasibətlərinə uyğun tərzdə bölüşdürülməsi üçün istifadə olunmasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Bununla əlaqədar, maliyyə nəzarəti bölgü mərhələsində, o cümlədən aşağıdakılara nəzarət edir:

- 1) dövlət büdcəsinə vəsaitlərin ayrılmasına;
- 2) sosial sığortaya;
- 3) ictimai yığım və istehlak fondlarının bərpasına və zənginləşdirilməsinə;
- 4) əməyin kəmiyyətinə və keyfiyyətinə uyğun şəkildə vəsaitlərin sərf olunmasına və s..

İctimai məhsul mübadiləsi mərhələsində maliyyə nəzarəti aşağıdakıları əhatə edir:

- 1) müqavilə münasibətlərini;
- 2) bazarın mallarla təchiz edilməsi yolu ilə xalq təsərrüfatının material-texniki vasitələrlə təmin olunmasını və əhalinin xalq istehlakı mallarına olan alıcılıq tələbatının ödənilməsini.

Təkrar istehsal prosesinin sonuncu mərhələsində - istehlak mərhələsində maliyyə nəzarəti əsasən istehsal istehlakı, yəni istehsal fondlarının bərpası və genişləndirilməsi və ictimai tələbatın ödənilməsi ilə bağlı olan əməliyyatları yoxlayır. Şəxsi istehlakda maliyyə nəzarəti cəmiyyət üzvlərinin maddi və mənəvi tələbatlarının

ödənilməsindəki uyğunsuzluqları, habelə şəxsi tələbatların ödənilməsi prosesində normativ hüquqi aktların pozulmasından irəli gələn ziddiyyətləri aşkara çıxarır.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, maliyyə nəzarətinin predmetini həm sözün geniş mənasında, yəni təkrar istehsalın bütün mərhələlərini və idarəetmənin səviyyələrini əhatə etməklə və həm də sözün dar mənasında, yəni dövlət büdcəsinə müvafiqliklə ifadə etmək olar.

Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti cəmiyyətdə istehsal münasibətlərini əks etdirən iqtisadi subyektlərin istehsal, bölgü və məhsul mübadiləsi prosesində əmələ gələn maliyyəsidir.

İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti dövlət büdcəsinin həm onun formalaşması mərhələsində, həm də onun bölüşdürülməsi və istifadəsi mərhələsində konsolidasiya olunmuş vəsaitləridir.

1.2. Maliyyə resurslarının idarə edilməsində maliyyə nəzarəti sisteminin rolu

Məlum olduğu kimi, maliyyə resursları – fəaliyyətin bütün növlərinin həyata keçirilməsi məqsədilə zəruri aktivlərin formalaşdırılması üçün dövlətin, müəssisə və təşkilatların sərəncamında olan, eyni zamanda gəlirləri, yığımları, kapitalları və digər vəsaitləri hesabına əldə olunan bütün pul vəsaitlərinin məcmusudur.

Maliyyə resurslarını iki yerə bölmək olar:

-mərkəzləşdirilmiş fondlar (dövlət büdcəsi, büdcədən kənar fondlar)

-qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə resursları (müəssisələrin pul vəsaitləri fondlarına).

Maliyyə resursları ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi prosesində yaradılır. Ümumdövlət səviyyəsində (makrosəviyyədə) mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının (mərkəzləşdirilmiş fondlar) formalaşmasının birinci və əsas mənbəyi milli gəlirdir. Milli gəlirin bir hissəsi müəssisədə formalaşır və onun sərəncamında qalır, yəni mikrosəviyyədə qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar yaradılır ki, bu da müəssisədə istehsal məsrəflərinə istifadə edilir.

Dövlətin maliyyə resurslarının formalaşmasının başlıca mənbələrindən biri kimi istehsal sferası müəssisə və təşkilatlarının pul gəlirləri çıxış edir. Onlara hər şeydən əvvəl izafi məhsulun dəyərinin bir forması olan mənfəət aiddir.

Bir qayda olaraq maliyyə resurslarının həcmi milli gəlirdən çoxdur. Ona görə ki maliyyə resursları izafi məhsulun dəyəri və zəruri məhsulun bir hissəsindən başqa amortizasiya ayırmalarını da özünə daxil edir.

Maliyyə resurslarının formalaşmasının ikinci əhəmiyyətli mənbəyi əsas istehsal fondlarının dəyərinin bir hissəsi hesabına formalaşan amortizasiya fondudur.

Maliyyə resurslarına habelə dövlət pul ehtiyatları kimi (nizamnamə, ehtiyat və digər fondlar şəklində Mərkəzi Banka təhkim edilmiş) Mərkəzi Bankın kredit resurslarını da daxil etmək məqsədə uyğundur.

Beləliklə, dövlətin maliyyə resursları - dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların və əhalinin sərəncamında olan, geniş təkrar istehsal üçün nəzərdə tutulmuş pul vəsait fondları və daxilolmalardır. Maliyyə resurslarının əsas mənbəyi milli gəlir, mülkiyyət

formasından asılı olmayaraq təşkilatların mənfəəti, amortizasiya fondu və sığorta fondlarıdır.

Maliyyənin başlıca təyinatı pul gəlirləri və pul fondlarının yaradılması yolu ilə nəinki dövlətin və müəssisələrin pul vəsaitlərinə olan tələbatlarını təmin etmək, habelə maliyyə resurslarının xərclənməsi üzərində nəzarət etməkdən ibarətdir. Maliyyə pul vəsaitlərinin özü deyil pul vəsaitləri fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsinə dair insanlar arasındakı münasibətlərdir.

Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının yenidən bölgüsü və istifadəsi prosesində ictimai-iqtisadi münasibətlərin fəaliyyəti ilə bilavasitə əlaqədardır.

Maliyyə siyasətini, metodlarını, vasitələrini, eləcə də maliyyə sabitliyini və artımının təmin edilməsi sahəsində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün idarəetmə qərarlarını qəbul edən və bu qərarları praktikada həyata keçirən insanları əlaqələndirən maliyyə resurslarının idarə edilməsi sistemi maliyyə menecmenti adlandırılır. İdarəetmə prosesinin funksiyası baxımından nəzarət, fikrimizcə, aşağıdakı məsələləri həll edir:

- 1) təşkilatın (nəzarət obyektinin) idarəetmə sisteminin idarə olunan vəsiləsinin faktiki vəziyyətini və ya işini müəyyənləşdirir;
- 2) faktiki məlumatların tələb olunanlarla, yəni təşkilatda qəbul edilmiş və ya kənardan verilmiş, yaxud səmərəliliyə əsaslanan müqayisə bazası ilə müqayisə edir;
- 3) təşkilatın fəaliyyət aspektlərinə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə yol verilən son hədd səviyyəsini aşan kənarlaşmaları qiymətləndirir;
- 4) həmin kənarlaşmaların səbəblərini aşkara çıxarır.

Daha geniş mənada isə nəzarətin funksiyası səmərəli qərarlar qəbul etmək imkanları üçün idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığını təmin etməkdir.

Eyni zamanda idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığı anlayışının mənasını açıqlamaq lazımdır. İlk əvvəl idarəetmə anlayışını şərh edək. Hər hansı bir obyektin idarə etmək – həmin obyektin qaydaya salınması, qorunması, təkmilləşdirilməsi və

strukturunun (quruluşunun və təşkil edilməsinin daxili formasının) inkişaf etdirilməsi, habelə tələb olunan vəziyyətinin (mövcüdlüyünün) və ya hansısa bir məqsədin həyata keçirilməsinə yönəlmiş fəaliyyətinin saxlanması üçün ona yönəldici təsir göstərməkdir. Təbii ki, belə təsirdən əvvəl müvafiq qərarlar qəbul edilməli və bununla da idarəetmə prosesi tamamlanmalıdır. Yuxarıda göstərilən təsirlər üçün müəyyən vaxt (idarəetmə dövrü) ərzində həmin obyektin idarə oluna bilmə dərəcəsi barədə təsəvvürə malik olmaq lazımdır, yəni o, nə dərəcədə idarə oluna bilir və ya başqa sözlə, idarəetmə nəticəsində idarəetmə obyektinin tələb olunan vəziyyətini və ya fəaliyyətini saxlamaq müvafiq vaxt kəsiyində (dövrədə) nə dərəcədə təmin olunur (təmin edilmişdir və ya təmin ediləcəkdir). İdarə oluna bilmə dərəcəsi barədə həmin informasiya da idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığı anlayışında əksini tapır. Tamamilə aydın görünür ki, idarəetmə obyektinin yetərinə informasiya şəffaflığı olmadan onun adekvat qavranılması mümkün deyildir, idarəçilik təsiri arzu olunan nəticəni verməyəcək və obyektə idarəçilik əlaqəsi itiriləcəkdir. Bundan çıxış edərək, idarəetmə obyektinin informasiya şəffaflığını onun faktiki vəziyyəti (fəaliyyəti) barədə informasiya ilə eyniləşdirmək lazım deyildir.

Obyektin faktiki vəziyyəti (fəaliyyəti) barədə informasiya səmərəli qərarlar qəbul etmək imkanları üçün onun adekvat qavranılmasını heç də təmin etmir. Bunun üçün aşağıdakılar lazımdır:

- 1) idarəetmə obyektinin tələb olunan (arzu edilən) və onu səmərəli idarə etməyə imkan verən vəziyyətini (fəaliyyətini) bilmək;
- 2) faktiki vəziyyəti (fəaliyyəti) təyin etmək;
- 3) bu iki vəziyyəti (fəaliyyəti) müqayisə etmək;
- 4) onların fərqi qiymətləndirmək.

Yalnız bütün bu hərəkətləri yerinə yetirdikdən sonra hesab etmək olar ki, nəzarətin məqsədinə nail olunmuşdur – obyektin idarə oluna bilmə dərəcəsi barədə informasiya əldə edilmişdir, yəni obyekt informasiya baxımından idarəetmə üçün şəffafdır.

Sonrakı idarəçilik qərarları konkret şəraitlərdən asılı olur və aşağıdakı tələblərə uyğun olmalıdır:

- 1) obyektə təsir göstərməməli;
- 2) obyektin faktiki vəziyyətini (fəaliyyətini) tələb olunana yaxınlaşdırmaq üçün yönəldici tədbirlər görməli;
- 3) əvvəllər qəbul edilmiş qərarı dəyişdirməklə, obyektə təsiri dəyişməli.

Beləliklə, yuxarıda deyildiyi kimi, əgər idarəetmə mahiyyətə qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi prosedurdursa, onda nəzarəti həmin prosedurlara informasiya dəstəyi vermək, onları müəyyən parametrlərdən müxtəlif cür kənarlaşmalar barədə informasiya ilə təmin etmək məqsədilə inteqrasiya olunmuş sistem kimi təsəvvür etmək olar. Dövlət maliyyə nəzarəti çərçivəsində belə parametrlər onun obyektlərinə uyğun gələn qanunilik, səmərəlilik, məqsədamüvafiqlik və s. ola bilər. Bu zaman dövlət maliyyə nəzarəti dövlət maliyyəsi (büdcənin və büdcədən kənar fondların pul vəsaitləri) və dövlətin mülkiyyətində olan material dəyərliləri üzərində cəmləşdirilir. Beləliklə, dövlət nəzarətinin digər növləri ilə birlikdə dövlət maliyyə nəzarəti dövlət idarəçiliyinin informasiya sisteminin (DİİS), yəni dövlət idarəetməsinin bütün səviyyələrində qərarların qəbul edilməsi üçün zəruri olan müxtəlif informasiyanın işlənməsi və inteqrasiyası sisteminin formalaşmasının və fəaliyyət göstərməsinin əsasıdır. Konkret olaraq dövlət maliyyə nəzarətinə gəldikdə isə ümumən və bütövlükdə o, dövləti əsasən dövlət maliyyəsinin formalaşması, hərəkəti və vəziyyəti haqqında, habelə idarəetmənin bütün səviyyələrində və təsərrüfatçılığın bütün aspektlərində dövlətə məxsus material dəyərliləri ilə əməliyyatların maliyyə təfsiri barədə informasiya ilə təmin edir. Həmin sistemli-analitik informasiya dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları tərəfindən maliyyə-iqtisadi qərarların qəbul edilməsi üçün bir növ baza, əsas rolunu oynayır.

Maliyyə resurslarının idarə olunmasında maliyyə nəzarətinin də rolu böyükdür.

Maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri ilə birlikdə onların istifadəsi istiqamətlərini uyğunlaşdırmaq, maliyyə planının bütün bölmələrini öz aralarında ələqələndirmək üçün balans metodu tətbiq edilir.

Maddi istehsal sahələrində planlaşdırma zamanı geniş forma ilə birlikdə gəlir və xərclər balansı – ixtisar edilmiş forma da (kiçik və orta müəssisələr üçün) maliyyə planı tərtib edilir.

Hazırda nəzarət respublikamızın qanunverici və icra orqanları, maliyyə orqanları, vergi idarələri, Milli Bankı, Nazirlik və idarələrin ixtisaslaşdırılmış inspeksiyaları, Dövlət Statistika komitəsi və digər dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə sisteminin idarə olunmasında maliyyə nəzarəti əhəmiyyətli rol oynayır. Maliyyə nəzarətinin dövlətin maliyyə siyasətinin müvəffəqiyyətlə reallaşdırılmasında, maliyyə ehtiyatlarından xalq təsərrüfatının bütün sahələrində effektiv istifadə edilməsini təmin etmək prosesində əhəmiyyəti böyükdür. Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə maliyyə nəzarətinin rolu daha da artır.

Maliyyənin nəzarət funksiyasının reallaşması forması maliyyə nəzarəti hesab edilir. O, maliyyə nəzarətinin məzmununu və təyinatını müəyyən edir. Nəzarətin məzmunu, istiqaməti məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və cəmiyyətin istehsal münasibətlərindən asılı olaraq dəyişir. Maliyyə nəzarəti - xüsusi forma və üsul tətbiq etməklə təsərrüfat və idarəetmə obyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin və onunla bağlı əməliyyatların yoxlanılması məcmusundan ibarətdir. Maliyyə nəzarəti həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət komplektləşdirilmiş xüsusi nəzarət təşkilatları və ya qrupları yaradılır. Onların hüquq və vəzifələri qüvvədə olan qanunlara uyğun olaraq müəyyən edilir.

Maliyyə resurslarının formalaşması mənbələri ilə birlikdə onların istifadəsi istiqamətlərini uyğunlaşdırmaq, maliyyə planının bütün bölmələrini öz aralarında ələqələndirmək üçün balans metodu tətbiq edilir.

Maddi istehsal sahələrində planlaşdırma zamanı geniş forma ilə birlikdə gəlir və xərclər balansı – ixtisar edilmiş forma da (kiçik və orta müəssisələr üçün) maliyyə planı tərtib edilir.

Maliyyə planının tərtib olunmasının məqsədi maliyyə göstəricilərinin qısa, orta və uzun müddətə proqnozlaşdırılması əsasında maliyyə vəsaitlərinin, kapital və ehtiyatların mümkün həcminin müəyyən olunmasıdır. Maliyyə planının əsas

strategiyası təsərrüfatçılıqla məşğul olan subyektlərdə mənfəətin mənbələrinin və məsrəflərin istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Müasir dövrdə firma maliyyə planından istifadə edərək sərəncamında qalan xalis mənfəətdən necə istifadə olunmasını özü müəyyənləşdirir.

Qoyulan məqsəddən asılı olaraq müəssisələrdə maliyyə planları bir qayda olaraq 5 illik, 1 illik və rüblük hazırlanır. Lakin bəzi hallarda uzun müddətli strateji maliyyə planları da işlənilib hazırlanır.

İqtisadi idarəetmənin ən vacib ünsürlərindən sayılan nəzarət və uçot bazar münasibətlərində daha aktiv xarakter daşıyır. İnzibati qaydada tətbiq edilən, ümumi nəzarətdən imtina etməyə səy edən hər bir firma və təsərrüfat rəhbəri sərbəst təsərrüfatçılıq şəraitində ayrı-ayrılıqda təsərrüfatdaxili idarəetmə nəzarətindən necə istifadə etməyin yollarını axtarır. Bu zaman uçot və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi və hesabat məlumatlarının öyrənilməsi, balans rəqəmlərindən istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə şəraitdə auditor xidmətinə istinad edilməsi vacibdir. Audit fəaliyyətinin zəruriliyi bir sıra nəzəri prinsiplərə əsaslanır və dərin köklərə malikdir. Azad bazar iqtisadiyyatında dövlətlə sahibkar arasında, sahibkarlarla idarəedici (menecer) arasında təsərrüfat- maliyyə prosesi üzrə etibar və məsuliyyət zəmanəti olmalıdır ki, bu məsul işi də yalnız audit vasitəsilə icra etmək mümkündür.

Maraqlı işgüzar tərəflərin mənfəətini təmin edən audit (ekspert) yekun arayışının hazırlanmasında müxtəlif test sistemindən və yoxlama metodologiyasından istifadə edir. Bu və ya digər sistemin tətbiqi və yaxud onun elementlərindən istifadə edilməsi verilən sifarişdən və tərəflərin maraq dairəsindən asılıdır.

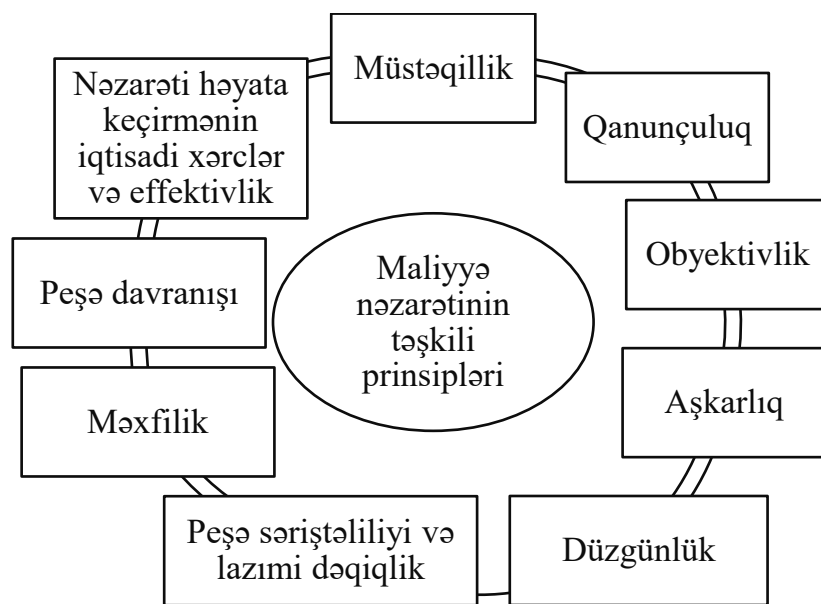
Audit müstəqil təftiş keyfiyyətinə malik olsa da, onun fəaliyyəti yalnız mühasibat və maliyyə hesablalarının yoxlanılması ilə məhdudlaşa bilməz. Audit fəaliyyətin inkişafı tarixinə nəzər saldıqda, onun dərin tarixi köklərə və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu müşahidə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, onun mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. Audit latın sözü olub avdio-sözündən götürülmüşdür, məna isə eşidirəm deməkdir. Lakin bu gün ETT-nin inkişafı ilə əlaqədar olaraq audit təkcə eşidirəm yox, həm də görmək, dərin

iqtisadi təhlil aparmaq, analitik nəticələr əldə etmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

1.3. Maliyyə nəzarətinin prinsipləri və metodları

Maliyyə nəzarətinin məqsəd və vəzifələrinə nail olmağın əsas şərti nəzarətin prinsiplərinə riayət etməkdən ibarətdir. Bu prinsiplər bütövlükdə nəzarət fəaliyyətini əhatə edən əsas qaydaların təməli daşıdır.

Müstəqillik prinsipi. Maliyyə nəzarəti orqanları (nəzarətçilər) yoxladıkları hüquqi və ya fiziki şəxslərdən, eləcə də bu sonuncularla hər hansı şəkildə əlaqədar olan şəxslərdən təşkilati, funksional, maddi cəhətlərdən və digər xarakterli (şəxsi maraq, şəxsi və ya qohumluq əlaqələri və s.) səbəblər üzündən asılı olmamalıdır, yəni həmin şəxslərin Maliyyə nəzarəti orqanlarına (nəzarətçilərə) hər hansı formada təsir göstərə bilməsi istisna olmalıdır. Məsələn, əgər dövlətin quruluşunda Maliyyə nəzarəti orqanının mövqeyi nəzarət obyektlərinin aid olduğu istiqamətdə əldə edilən nəticələrdən hər hansı formada asılıdırsa, bu cür orqan tərəfindən aparılan yoxlamanın nəticələri kifayət qədər obyektiv olmayacaqdır.

Maliyyə nəzarəti orqanının müstəqilliyi dövlət orqanları sistemində onun statusundan, o cümlədən Maliyyə nəzarəti orqanının yerinə yetirdiyi funksiyalardan və tabeliliyindən (icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının bölmələri olan ayrı-ayrı Maliyyə nəzarəti orqanları üçün isə onların təşkilat daxilindəki statusundan) asılıdır. Bu halda Maliyyə nəzarəti orqanlarının strukturunda onların bir-birinə bilavasitə və ya dolayısı ilə təbə olması nəzərdə tutula bilər.

Müstəqillik Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilikdə formal baxımdan təsbit olunmalıdır.

Müstəqillik həm də formal şəkildə müəyyən edilmiş hüquq və azadlıqların dəqiqliyi və adekvatlığı ilə xarakterizə olunur. O, dövlət nəzarətçilərinin yüksək dərəcədə sərbəstlik və təşəbbüskarlıq nümayiş etdirərək obyektiv rəylər verməsinə imkan yaradır. Bu halda hər bir dövlət nəzarətçisi (hakimiyyətin istənilən şəxsinə aid olan Maliyyə nəzarəti orqanının işçisi) öz mühakimələrində həmkarlarından, o cümlədən rəislərindən də, asılı olmamalı, konformizm təzahürlərinin yaranması imkanları istisna olunmalıdır. Eyni zamanda, dövlət nəzarətçilərinin fəaliyyətində kollektivism təzahürləri rəğbətlə qarşılınmalıdır. Dövlət maliyyə nəzarətçilərinin kifayət qədər yüksək vəzifə maaşları alması, onların müvafiq sosial təminatı, hüquqi statuslarına zəmanət, dövlət müdafiə tədbirləri, kompensasiyalar və digər amillər də onların müstəqilliyinin mühüm zəmanətinə çevrilməlidir. Bununla yanaşı, L.N. Ovsyannikovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, «nəzarətin təşkilati müstəqilliyi adətən onunla təmin edilir ki, nəzarət orqanı, məsələn, ölkənin Hesablama Palatası bu orqanı yaradan orqana (bu halda parlament nəzərdə tutulur) nisbətən daha uzunmüddətli iş üçün formalaşdırılır».

Müstəqilliyin bir amili də Maliyyə nəzarəti orqanlarının maliyyələşdirmə mənbələri ilə bağlıdır: Maliyyə nəzarəti sisteminin maliyyələşdirilməsi büdcə hesabına həyata keçirilməli və büdcədə ayrıca sətir kimi nəzərdə tutulmalıdır. Mütəxəssislərin əksəriyyəti də bu nöqteyi-nəzərin tərəfdarıdır. Bununla əlaqədar iqtisadçılar yazır: «Şübhə yoxdur ki, dövlət nəzarət orqanı ona həvalə edilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün dövlət büdcəsindən məqsədli təyinat üzrə zəruri və kafi məbləğdə maliyyə vəsaiti almalı və onun üçün ayrılmış vəsaitdən müstəqil istifadə etmək hüququna malik olmalıdır».

Mütəxəssislər arasında belə bir fikir yayılmışdır ki, Maliyyə nəzarəti orqanının müstəqilliyinin mahiyyəti həmin orqanın nəzarət fəaliyyətinin predmetini, nəzarətin metodlarını, hesabatların məzmununu və formasını müstəqil müəyyən etmək hüququnda ifadə edilmişdir. Lakin bu halda başqa orqanlar tərəfindən nəzarət aparılması üçün sorğular verməyin mümkünlüyü də istisna olunmur. Burada nümunə

kimi, İsveçin ali nəzarət orqanının müstəqilliyini nəzərdən keçirmək faydalı olar.

Nəhayət, onu da xatırlatmalıyıq ki, hər hansı müstəqillik - təşkilati, funksional, fərdi, maliyyə müstəqilliyi və s. yalnız ictimaiyyətlə, vergi ödəyiciləri olan vətəndaşlarla əlaqəli şəkildə mümkündür. Lakin məsələnin bu aspekti Maliyyə nəzarətinin növbəti prinsipinə aiddir.

Aşkarlıq (publiklik və açıqlıq) prinsipi (bu prinsip qanunverici (nümayəndəli) hakimiyyət xətti üzrə nəzarət orqanı üçün nəzərdə tutulur). Dövlət nəzarətinin aşkarlığı müasir demokratik cəmiyyətin zəruri atributudur, çünki dövlət idarəetməsində real vəziyyət barədə ictimaiyyətə məlumatı məhz nəzarət verir. Aşkarlıq prinsipi Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin açıq olmasını, nəzarət fəaliyyətinin nəticələri barədə informasiyadan hər bir vətəndaşın istifadə edə bilməsini nəzərdə tutur. Nəinki yoxlamaların nəticələri barədə hesabat materialları, həmçinin nəzarətçilərin çıxardığı nəticələr barədə icra hakimiyyəti orqanlarının rəsmi cavabları da mətbuatda dərc edilməli (dövlət sirrinin, kommersiya sirrinin və qanunla qorunan başqa sirlərin məxfiliyi təmin edilmək şərti ilə), o cümlədən yol verilmiş pozuntuların aradan qaldırılması üçün görülmüş tədbirlər göstərilməlidir. Bu tədbirlərin kütləvi informasiya vasitələrində geniş müzakirə edilməsi müvafiq dövlət orqanlarını və təşkilatlarını onların fəaliyyətində yol verilmiş və Maliyyə nəzarəti tərəfindən aşkar edilmiş səhvləri düzəltməyə sövq etməlidir. Nəzarət materiallarının dərc edilməsi üçün Maliyyə nəzarəti orqanları ilə kütləvi informasiya vasitələri arasında sıx əlaqə yaradılmalıdır. Bütün bunlar, pozuntulara yol verənləri və onların himayədarlarını təkcə hüquq mühafizə orqanları qarşısında deyil, bütövlükdə cəmiyyət qarşısında cavab verməyə məcbur edəcək, belələrinin savadsız və zərərli fəaliyyətini hamıya açıb göstərəcək, onların nüfuzunu zəiflədəcəkdir. Aşkarlıq prinsipi praktiki olaraq bundan ibarətdir ki, Maliyyə nəzarətinin nəticələrindən hamı istifadə edə bilməlidir. Əgər dövlət vəsaitlərindən söhbət gedirsə, aşkarlıq adətən iki üsulla təmin edilir:

-nəzarət orqanları tərəfindən onları yaratmış orqanlara yekun (illik) hesabatlar və cari hesabatlar təqdim edilməsi, təftiş və yoxlamaların nəticələrinin açıq mətbuatda dərc edilməsi.

Xəlvəti keçirilən nəzarət tədbirləri cəmiyyət üçün əhəmiyyətli keyfiyyətlərini itirir və sözün pis mənasında xəfiyyəçiliyyə çevrilir, ehtimal edilən səmərənin çox hissəsindən məhrum olur, Maliyyə nəzarətinə cəmiyyət və vətəndaşlar tərəfindən kömək edilməsi qeyri-mümkün olur. Eyni zamanda, aşkarlıq prinsipinin həyata keçirilməsi məlum çətinliklərlə bağlı olub, mübahisə və iradlar doğurur. Aydın ki, maliyyə yoxlamalarının bəzi nəticələri, əgər pozuntuların səbəblərini hüquq-mühafizə orqanlarının qüvvələri ilə təhqiq etmək, təqsirkarların aşkar olunması və onların məhkəmə tərəfindən cəzalandırılması nəzərdə tutulursa, bu cür hallar dərhal elan edilə bilməz. Müəyyən hallarda, Maliyyə nəzarətinin səmərəli olması baxımından, aşkarlıq imkanlarını məhdudlaşdıran başqa amillər də vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəzarətin nəticələrinin elan edilməsi cəmiyyətdə nəzarətin xeyirli və zəruri olması barədə sabit fikir formalaşmasına kömək edəcəkdir. Məsələn, Qərbi Avropa ölkələrində belə bir yazılmamış qayda var ki, nəzarətçinin son hakimi ictimaiyyətdir .

Qanunilik prinsipi. Maliyyə nəzarəti öz başlanğıcını Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyindən götürür. Bu o deməkdir ki, Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyəti (o cümlədən, həmin orqanlar tərəfindən görülən tədbirlər, onların metodologiya və prosedurları) qanunlara və digər normativ hüquqi aktlara ciddi müvafiq olmalı və yoxlanılanlarla münasibətdə hər hansı özbaşnalıqlar edilməsinə yol verilməməlidir.

Qanunilik prinsipi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

-bütövlükdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin və Maliyyə nəzarətinin normativ hüquqi bazasının keyfiyyəti, yəni onun ictimai inkişafın məqsədlərinə, dövlətin maliyyə bazasını möhkəmlətmək və gücləndirmək məqsədlərinə müvafiq olması (gizli deyildir ki, normativ hüquqi aktların heç də hamısı Maliyyə nəzarəti sisteminin inkişafına və təkmilləşdirməsinə kömək etmir və bütövlükdə bu aktlar cəmiyyətin tələbatına, konstitusiya ilə təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlara lazımi səviyyədə uyğun gəlmir. Başqa sözlə desək, bəzən qanunların özlərində dövlət vəsaitlərindən əsassız və ya məqsəduyğun olmayan, yəni dövlətin

maliyyə bazasının möhkəmlənməsi mənafeyinə xidmət etməyən, lakin formal baxımdan tamamilə «qanuni» olan məqsədlər üçün istifadə edilməsi nəzərdə tutulur);

Maliyyə nəzarəti orqanları, onların nümayəndələri (özlərinin nəzarət səlahiyyətlərini, o cümlədən nəzarətin həyata keçirilməsi və onun nəticələrinə əsasən qərarlar çıxarılması zamanı), eləcə də onlarla hüquqi münasibətlərdə olan bütün təşkilatlar (Maliyyə nəzarəti orqanlarının qərarlarının icrası da daxil olmaqla) tərəfindən hüquq normalarına riayət edilməsi.

Ümumiyyətlə, Maliyyə nəzarətinin qanuniliyi sistem anlayışı olub, həm dövlət nəzarətçilərini, həm də fəaliyyətinə nəzarət edilənləri, eləcə də qərarlar qəbul edən dövlət orqanları da daxil olmaqla üçüncü şəxsləri əhatə edir. Maliyyə nəzarətinin qanuniliyi cəmiyyət üçün onda gerçəkləşir ki, həmin orqanlar tərəfindən yaradılan sənədlər - dövlət Maliyyə nəzarəti orqanlarının apardığı yoxlamaların nəticələri barədə aktlar bütün hüquqi və fiziki şəxslər üçün, hakimiyyət və məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edir.

Obyektivlik prinsipi. Nəzarətçilərin çıxardığı nəticələr, eləcə də yoxlamaların planlaşdırılmasına və aparılmasına nəzarətçilərin münasibəti hər hansı qərəzliliyi, eləcə də hər hansı xüsusi motivləri (tamahkarlıq, siyasi sifariş və s.) istisna etməlidir. Məsələn, yoxlama tədbirlərinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi yoxlanılan obyektlərin fəaliyyətində hökmən neqativ aspektlərin olması barədə qabaqcadan formalaşan hər hansı qərəzli fikri istisna etməlidir.

Yoxlamaların nəticələri barədə müddəalar da (xüsusən materialların təqdim edilməsi baxımından) qərəzsiz, əsaslandırılmış olmalı və müvafiq məlumatlarla, keyfiyyətli informasiyadan ibarət materiallarla təsdiq edilməlidir.

İnformasiyanın keyfiyyəti barədə mühakimə yürütməyə əsas verən meyarlar bunlardır: zərurilik, kafilik, həqiqilik, informasiyanın vaxtında təqdim edilməsi, onun analitik və mütəşəkkil olması.

Bu halda, maliyyə nəzarətinin qayda və təlimatlarının ciddiyyəti - bu nəzarətin obyektivliyinə mühüm zəmanətdir. Qanunvericiliyin tələbləri məhz bu qayda və təlimatların köməyi ilə müfəttişlərin və digər maliyyə nəzarətçilərinin hərəkətlərinə transformasiya edir.

Məsuliyyət prinsipi. Bu prinsipə ən azı üç aspektdə yanaşmaq olar: nəzarətçilərin məsuliyyəti; yoxlanılanların məsuliyyəti; üçüncü şəxslərin (o cümlədən qərarlar qəbul edənlər də daxil olmaqla icra səlahiyyətlərinə malik olan dövlət orqanlarının) məsuliyyəti. Aşağıda həmin aspektləri ardıcıl olaraq predmeti ilə əlaqədar nəzərdən keçirək.

Nəzarətçilərin məsuliyyəti. Maliyyə nəzarətinin hər bir subyekti (Maliyyə nəzarəti orqanı, onun işçisi) ona həvalə edilmiş nəzarət funksiyalarının və vəzifələrinin lazımı qaydada yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət (iqtisadi, inzibati və intizam məsuliyyəti) daşmalıdır. Konkret subyektə rəsmi qaydada təhkim edilmiş və aydın təsvir olunmuş hər bir nəzarət funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün məsuliyyət formal baxımdan müəyyən edilməlidir. Əks halda subyekt nəzarəti lazımı səviyyədə həyata keçirməyəcəkdir. Məsuliyyət həm də yoxlama obyektlərinin təkmilləşdirilməsinə dair daha əsaslı, praktiki (yerinə yetirilə bilən) və həqiqətən zəruri və faydalı tövsiyələr verilməsinə şərait yaradır.

Ümumiyyətlə, dövlət nəzarətçilərinin məsuliyyəti birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir, çünki dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi və bütövlükdə ictimai rifah ümumiyyətlə, onların işindən və onların çıxardığı nəticələrdən daha çox asılıdır.

Yoxlanılanların məsuliyyəti. Dövlət maliyyəsinin və digər mülkiyyətin idarə edilməsində aşkar olunmuş səhvlərin və sui-istifadə hallarının baş verməsində təqsirkar olanlar müəyyən edilməli və onlar dövlət maliyyəsi üçün yol verdikləri qanunsuz və ya qeyri-adekvat hərəkətlərin təsiri və ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq məsuliyyət daşmalıdırlar.

Üçüncü şəxslərin məsuliyyəti. Üçüncü şəxslər, o cümlədən Maliyyə nəzarəti orqanlarının təqdimatları və ya sərəncamları əsasında qərarlar qəbul etmək (və həmin qərarları icra etmək) hüququna malik olan dövlət hakimiyyəti orqanları, eləcə də Maliyyə nəzarəti orqanları ilə hüquqi münasibətlərə daxil olan başqa təşkilatlar Maliyyə nəzarəti orqanlarına münasibətdə öz vəzifələrini lazımı səviyyədə yerinə yetirmədiklərinə görə məsuliyyət daşmalı və bu qayda normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmalıdır.

Tarazlıq prinsipi. Bundan əvvəlki prinsiplə ayrılmaz şəkildə bağlı olan tarazlıq prinsipi o deməkdir ki, subyektə nəzarət funksiyaları tapşırırlarkən, subyektin həmin funksiyaları yerinə yetirməsi üçün müvafiq vasitələrlə təminatı olmalıdır. Eyni qayda ilə, vasitələrin də hər biri bu və ya digər funksiyalarla bağlı olmalıdır. Başqa sözlə desək, nəzarət subyektinin vəzifələri müəyyən edilərkən müvafiq hüquq və imkanlar da müəyyən edilməlidir və əksinə.

Sistəmlilik prinsipi. Bu prinsip Maliyyə nəzarəti orqanlarının məhz sistem kimi mövcud olmasını nəzərdə tutur. Lakin sistemyaradıcı elementlərin sayı birdən çox da ola bilər, yəni bu mənada sistem, vahid iyerarxik təbəçilik konstruksiyasının əlaqələndirici təməli demək deyildir. Hakimiyyət şaxələri üzrə yaranan nəzarət orqanlarının nisbi müstəqilliyinə yol verilir.

Bütün prinsiplər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir, onların uzlaşma qaydası konkret şəraitdən asılıdır.

Maliyyə nəzarətinin təşkilində və həyata keçirilməsində balans yoxlanışı, tematik yoxlanış, iqtisadi təhlil və təftiş kimi bir neçə metoddan istifadə olunur. Onların mahiyyətini aşağıdakı qaydada şərh etmək olar:

1. Balans yoxlanışları maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair hesabat balans və xərc sənədlərinin əsasında keçirilir. Bu zaman maliyyə intizamının pozulma halları aşkar olunur və onların neqativ nəticələrinin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülür.

2. Tematik yoxlanışlar korporasiya, firma, təşkilat və müəssisələrin fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini (bəzi mövzuları) əhatə edir, lakin daha geniş göstəricilərdən fərqli olaraq bu metod təsərrüfat obyektlərinin maliyyə vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, istehsalın istiqamət dəyişkənliyinin və ya yenidən qurulmasının zəruriliyini üzə çıxarır.

3. Təhlil metodu faktlara söykənməklə ən dürüst informasiya əldə etməyə imkan verir. Bu metod dövrü, yaxud illik hesabatlarla tətbiq edilir. Bu zaman planın yerinə yetirilmə səviyyəsi aşkarlanır, xərc vəsaitləri, maliyyə intizamı normasına və s. əməl edilməsinə nəzarət olunur.

4. Sonuncu metod (təftiş) maliyyə nəzarətində ən mühüm metodlardan biridir və təşkilatların müəyyən hesabat dövründəki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində təftiş (yaxud auditor yoxlamışı) nəzarətin ən geniş tətbiq olunan metodudur. Təftiş dövlət tərəfindən məcburi qaydada, maliyyə intizamını pozan firmaların fəaliyyətini tam yoxlamaq hüququ ilə təşkil edilə bilər.

Bu günkü gün çoxsəviyyəli nəzarət sistemi konsepsiyası bir çox müasir müəlliflər (N.T.Beluxa, V.V.Bursev, O.A.Noqina, A.A.Terexov, M.A.Terexov) tərəfindən də qəbul edilir. V.V.Bursev maliyyə nəzarəti metodlarının tərkibinə ümumelmi, empirik və spesifik nəzarət metodlarını aid edir. O.A.Noqina isə nəzarətin metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır: ümumelmi və xüsusi nəzarət metodları.

Maliyyə nəzarətinin metodlarını ümumilikdə aşağıdakı iki qrupda cəmləşdirirlər:

- sənədli nəzarət metodları;
- faktiki nəzarət metodları.

Sənədli nəzarət metodları sənədlərdən istifadəni nəzərdə tutur və ilkin uçot sənədlərinin, mühasibat qeydlərinin, müqavilələrin və sairənin əsasında aparılır. Məsələn, yoxlama maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə aid ayrı-ayrı sənədlər, balans hesabatları, məxaric məlumatları və s. əsasında aparılır. Yoxlama zamanı maliyyə intizamının pozulması halları üzə çıxarılsa, bu neqativ halların aradan qaldırılması üçün tədbirlər də nəzərdə tutulur.

Faktiki nəzarət metodları sənədlərlə deyil, bilavasitə mühasibat uçotu obyektləri ilə işə əsaslanır: əsas vəsaitlərlə, xammalla və s. Metodların verilmiş qrupuna inventarizasiya, nəzarət ölçmə, nəzarət məqsədilə alqı, müşahidə, baxış və sairə aid edilir. Faktiki nəzarətin ən geniş yayılmış metodu – inventarizasiyadır. Onun köməyi ilə nəinki təşkilatın əmlakının qorunmasına nəzarət həyata keçirilir, həmçinin mülkiyyətin mövcudluğu haqqında faktiki məlumatların etibarlılığı təmin edilir. İntentarizasiya - müəssisənin, idarənin, təşkilatın və başqa təsərrüfat subyektlərinin əmlakının, öhdəliklərinin, hesablaşmalarının, maddi və digər sərvətlərin faktiki vəziyyətinin yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və sənədlərlə rəsmiləşdirilməsidir.

Faktiki nəzarət metodlarından biri də nəzarət məqsədilə alqı hesab olunur. Səlahiyyətli dövlət nəzarət orqanları, eləcə də daxili müfəttişlər yoxlama alqıları keçirə bilirlər. Yoxlama alqısının nəticələrinə görə əsasən protokol və ya akt tərtib olunur. Ekspertiza faktiki nəzarət metodlarından olmaqla, nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi dövründə lazım olduqda ayrı-ayrı sahələrdə xüsusi biliklərə malik mütəxəssislərin dəvət edilməsini ifadə edir.

FƏSİL 2. BÜDCƏNİN GƏLİRLƏRİ VƏ XƏRCLƏRİNİN FORMALAŞMASI ÜZƏRİNDƏ MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

2.1. Büdcə gəlirlərinin icrası üzərində maliyyə nəzarətinin təşkili formaları

Dövlətin sosial-iqtisadi funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlət büdcəsinin xüsusi rolu vardır. Dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər vəzifələrinin yerinə yetirilməsi yalnız dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşir. Büdcə anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilir, dövlət, ailə, şəxsi və s. ümumiyyətlə, büdcə pul gəlirləri hesabına formalaşır. Büdcə müəyyən dövr ərzində dövlətin, müəssisə və təşkilatın, ailə və ayrı-ayrı şəxslərin pul gəlirləri və xərcləri balansıdır (planıdır). Yaradılan hər bir büdcənin öz həcmi, mənbələri, məqsədi və yerinə yetirdiyi funksiyası vardır. Bunlar içərisində formalaşma mənbələrinə, həcminə və xərc istiqamətlərinin səviyyəsinə görə dövlət büdcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dövlət büdcəsi öz maddi məzmununa görə dövlətin başlıca mərkəzləşmiş pul vəsaitləri fondudur. Yəni, dövlət büdcəsi müəyyən dövr ərzində (məsələn, bir il ərzində) ölkədə geniş təkrar istehsalı təmin etmək, insanların maddi və mənəvi tələbatlarını, dövlətin zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün yaranan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondudur.

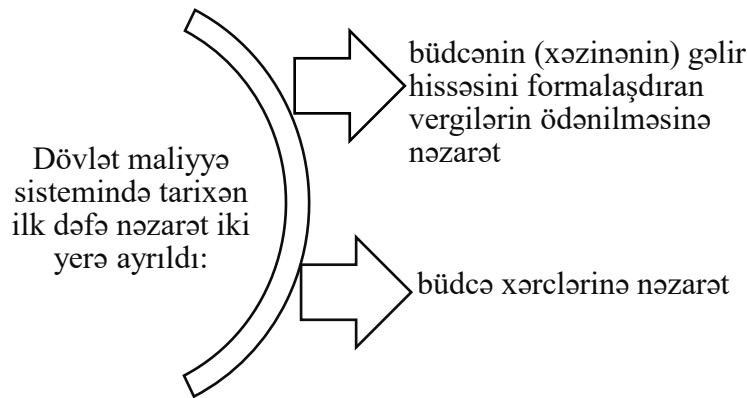
Dövlət büdcəsi dövlətin əsas maliyyə planıdır. Dövlət büdcəsinin geniş məzmunu onun yerinə yetirdiyi funksiyalarda öz əksini tapır. Onlara aşağıdakılar daxildir:

- Ümumi milli məhsulun və milli gəlirin yenidən bölgüsünü həyata keçirir;
- Ölkə miqyasında pul vəsaitləri toplanır və cəmiyyətin ən zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunur;
- İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə və stimullaşdırılmasına xidmət edir;
- Sosial siyasətli maliyyə təminatını yerinə yetirir;
- Investisiya qoyuluşları üçün vəsait mənbəyi rolunu oynayır;
- Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaranmasını təmin edir və istifadəsinə nəzarət edir.

Azərbaycanda keçid dövrü iqtisadiyyatı şəraitində dövlət büdcəsinin əsasən aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilməsinə üstünlük verilir:

- İqtisadiyyatda əsaslı islahatların və struktur dəyişikliklərin maliyyələşdirilməsinə;
- Uzunmüddətli proqram və proqnozların maliyyələşdirilməsinə;
- Elmi-texniki və kadr potensialının maliyyələşməsinə;
- Sosial-iqtisadi inkişafa;
- Ölkənin müdafiə sisteminin möhkəmləndirilməsinə və s.

Dövlət maliyyə sistemində nəzarətin istiqamətləri

Dövlət büdcəsi öz təşkilati strukturuna görə Respublika dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət büdcəsindən və yerli (bələdiyyə, şəhər, rayon) büdcəsindən ibarətdir. Həmin büdcələr öz hüquqlarına, maliyyələşmə mənbələrinə və istifadə mexanizmlərinə görə bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənirlər. Göstərilən büdcələr birlikdə büdcə sistemi adlanır. Respublika dövlət büdcəsi funksional quruluşuna görə gəlir (mədaxil) və xərc (məxaric) hissələrdən ibarətdir. Respublika dövlət büdcəsinin gəlirləri dövlət və qeyri-dövlət bölməsində yaranır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri vergili və qeyri-vergili gəlirlərdən ibarətdir. Dövlət büdcəsinin vergili gəlirlərinə aşağıdakılar daxildir: fiziki şəxslərin gəlir vergisi; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi; torpaq vergisi; aksizlər; mədən vergisi; gömrük rüsumları; yol vergisi; birdəfəlik və dövlət rüsumları.

Qeyri-vergili gəlirlərinə isə dövlət əmlakının satışı və icarəsindən gəlirlər; vergi olmayan gəlirlər; xarici dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan alınan kreditlər və qrantlar; pul-şey lotereyaları və dövlət istiqrazlarının yerləşdirilməsindən daxilolmalar; kreditlər üzrə faizlər; məqsədli büdcə fondlarının gəlirləri, neft fondlarından ayırmalar və s.

Vahid büdcə təsnifatına (Nazirlər Kabinetinin 6 oktyabr 2004- cü il tarixli qərarı) uyğun olaraq büdcə gəlirləri 4 kateqoriyadan ibarətdir:

- vergi və rüsumlardan daxilolmalar,
- sosial ayırmalar,
- qrantlar və digər gəlirlər.

Vergilərdən daxilolmalar. Vergilər vergi bazasına görə fərqlənir. Bu halda vergi bazası kimi məcmu gəlirlər, əmək haqqı, mal dövriyyəsinin həcmi, mülkiyyət, idxal olunan mallar və s. çıxış edə bilər.

Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər fiziki və hüquqi şəxslərin gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilərə bölünür. Əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər dedikdə, əmək haqqı fondundan faiz nisbəti ilə və ya hər işçiyə görə konkret müəyyənləşdirilmiş məbləğ formasında işəgötürənlərdən və ya sərbəst qaydada məşğul olanlardan tutulan vergilərdir. Bu zaman vergilər formasında tutulan vəsaitlər müəyyən edilmiş məqsədli proqramların yerinə yetirilməsinə yönəldilmir. Mülkiyyətdən vergilərə mülkiyyətlə bağlı vergilər daxildir.

Qeyd olunan vergiləri mülkiyyətin sahibləri və istifadəçiləri ödəyirlər. Təsnifatda mülkiyyətdən vergilər daşınmaz əmlaka görə dövrü vergilərə, əmlakın xalis dəyərindən ödənilən cari vergilərə, vərəsəlik və bağışlanma qaydasında mülkiyyətə keçmiş əmlakdan vergilərə, maliyyə əməliyyatlarına və kapitalla aparılan əməliyyatlara görə vergilərə, mülkiyyətə görə birdəfəlik vergilərə və mülkiyyətə görə digər cari vergilərə bölünür.

Mal və xidmətlərə görə vergilər kateqoriyasına malların, işlərin və xidmətlərin istehsalı, hasilatı, satışı, verilməsi və onlardan istifadə ilə bağlı vergilər aid edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər Vergi Məcəlləsinə və gömrük

qanunvericiliyinə uyğun olaraq qruplaşdırılmışdır. Sair vergilər kateqoriyasına təsnifatda göstərilməyən digər vergilər üzrə daxilolmalar aid edilir.

Sosial ayrımlar. Sosial ayrımlar dövlətin həyata keçirdiyi sosial proqramlardan asılı olaraq sosial təminata və sosial ehtiyaclara ayrımalara bölünür. Sosial təminata ayrımlar məcburi xarakter daşıyır və xüsusi fondun yaradılmasını nəzərdə tutur.

Qrantlar. Qrantlar dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün müvafiq qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş yardımdır. Beynəlxalq təşkilatlar, xarici hökumətlər, xarici hüquqi və fiziki şəxslər qrantların donoru kimi çıxış edə bilər. Donorlardan asılı olmayaraq qrantlar cari və əsaslı qrantlara bölünür.

Cari qrantlar aktivlərin alınması ilə şərtlənməyən cari xərclərin örtülməsi ilə bağlı ödənişlərdir. Əsaslı qrantlar isə aktivlərin alınması, verilməsi ilə şərtlənən ödənişlərdir. Belə qrantlar resipiyent qarşılıqlı öhdəliklərin bağlanmasına da sərf edə bilər. Xarici hökumətlərdən daxil olan qrantlara xarici hökumətlərdən dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən proqramların həyata keçirilməsi və ya büdcənin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə alınmış ödənişlər daxildir. Beynəlxalq təşkilatlardan daxil olan qrantlara xeyriyyəçilik, humanitar inkişaf və başqa ictimai yönümlü beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən təhsil, elm, səhiyyə, incəsənət, idman və digər sahələrdə proqramların həyata keçirilməsi və ya büdcənin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə alınmış ödənişlər daxildir.

Dövlətin idarəetmə sektorunun digər həlqələrindən daxil olan qrantlara maliyyə-kredit institutları, ictimai fondlar, assosiasiyalar, federasiyalar, komitələr və sair təşkilatlar tərəfindən dövlət üçün əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif tipli layihə və proqramların həyata keçirilməsi məqsədi ilə alınmış ödənişlər daxildir.

Digər gəlirlər: mülkiyyətdən gəlirlər; mal və xidmətlərin satışından daxilolmalar; cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar; könüllü köçürmələr; kateqoriyalar üzrə ayrılması mümkün olmayan gəlirlər.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icra vəziyyəti
milyon manat

	2013 İcra	2014 proqnoz	2014 İcra	İcra faizi	
				2013-cü ilə nisbətən, faizlə	2014-cü ilin proqnozuna nisbətən, faizlə
Gəlirlər-cəmi	19496,3	18384,0	18400,6	94,4	100,1
<i>o cümlədən:</i>					
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	859,7	882,0	980,3	114,0	111,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2374,8	2417,0	2302,7	96,9	95,3
Torpaq vergisi	33,1	48,0	35,4	106,9	73,8
Əmlak vergisi	125,1	232,0	141,3	112,9	61,0
Əlavə dəyər vergisi	2710,0	3209,0	3119,6	115,1	97,2
Aksiz vergisi	593,3	784,5	797,3	134,3	101,6
Mədən vergisi	121,5	116,0	116,2	95,6	100,1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	675,2	712,1	684,7	101,4	96,1
Digər vergilər	161,5	204,2	192,7	119,3	94,4
Sair daxilolmalar	11842,1	9772,0	10030,4	84,7	102,6

Cədvəl 2.1.-dən göründüyü kimi 2014-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 18384,0 mln. manat proqnoza qarşı 18400,6 mln. manat və yaxud 100,1 faiz icra edilmişdir ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq göstəricisindən 5,6 faiz azdır.

Dövlət büdcəsi gəlirləri – qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərin, rüsumların, digər ödənişlərin və daxilolmaların məcmusudur (Büdcə sistemi haqqında qanun). 2005-ci büdcə ilinə qədər Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin mədaxil hissəsi “Büdcə sistemi haqqında” qanuna əsasən aşağıdakı maliyyə alətlərinin köməyi ilə formalaşır:

- cari gəlirlər, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş dövlət vergiləri və bu vergilərə görə hesablanmış faiz və maliyyə sanksiyaları;
- dövlət rüsumları, birdəfəlik rüsumlar və gömrük rüsumları;
- əsas vəsaitlərin və ya dövlət ehtiyatında olan malların satışından gəlirlər;
- daxili və xarici mənbələrdən alınan qrantlar və transfertlər;

-Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən digər daxilolmalar.

Dövlət büdcəsi gəlirlərinin yığımları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Gəlirlərin məbləğinin yuxarı həddi dövlət büdcəsinin qanunla təsdiq olunmuş göstəriciləri ilə məhdudlaşmır. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş həcmdən artıq ödənilmiş vergilərin, rüsumların digər ödənişlərin və daxilolmaların büdcədən qaytarılması dövlət büdcəsi gəlirlərinin azaldılmasına aid edilir. “Büdcə sistemi haqqında” qanuna 3 dekabr 2004-cü ildə edilən (və hazırda qüvvədə olan) əlavə və dəyişikliklərə görə dövlət büdcəsi gəlirlərinin növbəti təsnifatı aşağıdakı formada təqdim edilir:

- dövlət vergiləri;
- qrantlar;
- digər gəlirlər.

1992-1993-cü illərdə hazırlanmış vergi qanunvericiliyində bir sıra boşluqların olması, hüquqi-normativ aktların müasir şəraitə tam uyğunlaşmaması, qanun və fərmanlara çox tez-tez əlavə və dəyişikliklərin edilməsi ölkədə sosial-iqtisadi inkişafa, həmçinin sahibkarlığın inkişafına və təbii ki, büdcə mədaxilinin icra olunmasına müəyyən əngəllər törədirdi (Vergi Məcəlləsi qəbul edilən dövrə qədər). Bunun üçün ölkədə vahid qanunvericilik aktına böyük tələbatın olması görünürdü. Bu qanunvericilik aktı isə 11 iyul 2000-ci ildə Milli Məclis tərəfindən qəbul edilmiş Vergi Məcəlləsi oldu. Vergi Məcəlləsi özündən öncə gələn 12 hüquqi-normativ aktı əvəz edən vahid tənzimləyici sənədə çevrildi. Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin formalaşması və vergi sisteminin köməyi ilə vergilərin büdcəyə alınması prosesi xüsusilə Vergi Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra təkmilləşdirilmişdir. Vergi Məcəlləsinə görə Azərbaycan Respublikasında dövlət, muxtar və yerli (bələdiyyə) vergiləri müəyyən edilir və ödənilir.

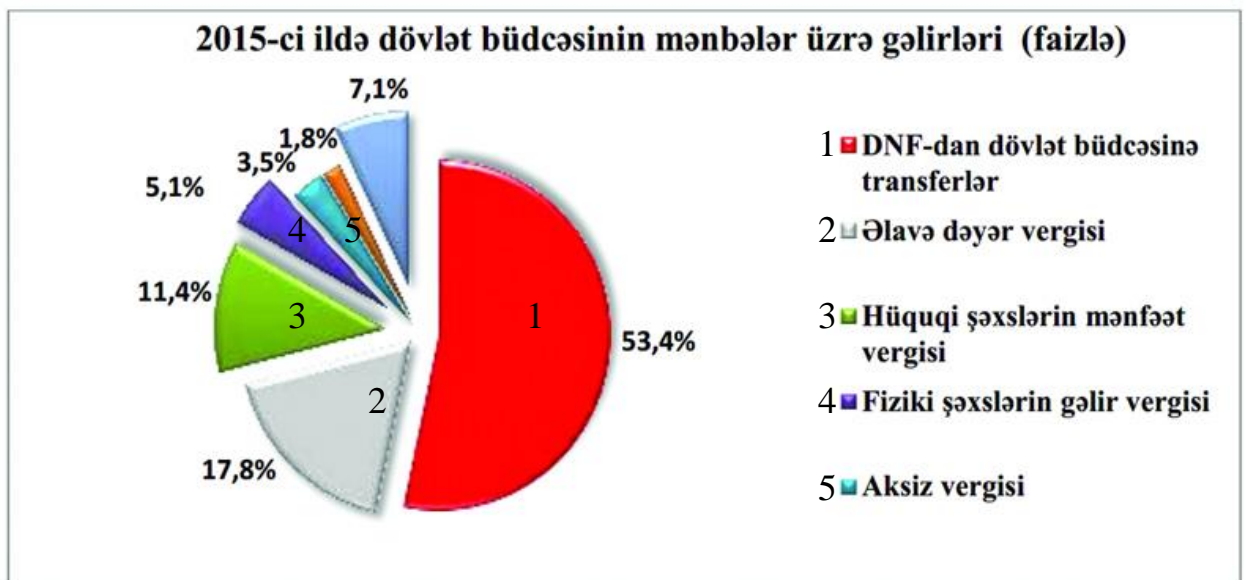
Büdcə gəlirləri–Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünü idarəetmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və

daxilolmalardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Dövlət büdcəsi haqqında” qanun və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Büdcə gəlirlərinin əsas maddi mənbəyini milli gəlir təşkil edir. Əgər maliyyə tələbatının ödənilməsi üçün bu vəsait kifayət etməzsə, dövlət milli sərvəti maliyyələşdirməyə cəlb edir. Milli gəlirin bölüşdürülməsinin əsas üsulunu büdcə gəlirində üstünlük təşkil edən vergilər təşkil edir. Dövlət büdcəsinin gəlirlərində vergilərdən daxilolmalar 9/10 hissəsini təşkil edirlər.

2015-ci il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri aşağıdakı nisbətdə formalaşmışdır:

Diagram 2.1.

Beləliklə, vergilər bir iqtisadi kateqoriya olmaqla tarixi xarakter daşıyır. Onlar cəmiyyətin tarixi inkişafı ilə əlaqədar dəyişmişlər. Bazar münasibətlərinə əsaslanan ölkə iqtisadiyyatı cəmiyyətin o maraqlarını təmin etməlidir ki, onlar bazarla az tənzimlənmiş olsun və ya bazar münasibətlərindən kənarında mövcud olmuş olsun.

2.2. *Büdcə xərclərinin icrasının təhlili və maliyyə nəzarəti*

Maliyyə kateqoriyasının tərkib hissəsi kimi dövlət büdcəsi xərcləri maliyyənin ümumi xassəsi olan bölüşdürücü xarakterini, yəni maliyyə vəsaiti fondlarının istifadəsi ilə əlaqədar olan pulun hərəkətini ifadə etməklə dövlət tərəfindən tənzimlənir. Bununla yanaşı büdcə xərcləri maliyyənin ümumi tərkib hissəsi olan bölgü münasibətlərinin eyni bir hissəsini təşkil edir ki, bu, yalnız dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun istifadəsi və maddi, o cümlədən qeyri – maddi istehsal sferasındakı müvafiq pul vəsaiti fondlarının yaradılması ilə əlaqədardır. Həmin bölgü münasibətlərinin maddi təcəssümü isə istehsalın müxtəlif sahələrinin inkişaf fondlarının, əhalinin maddi və sosial – mədəni tələbatının və digər ümumdövlət ehtiyaclarının ödənilməsi üçün yönəldilən vəsaitin hərəkətidir. Dövlət büdcəsinin xərclərinin sosial – iqtisadi məzmunu hər bir dövlətin cəmiyyətin iqtisadi həyatındakı rolu ilə, əhalinin sosial – mədəni ehtiyaclarının ödənilməsindəki iştirak dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Bu bir sıra konkret amillərdən asılıdır:

- müəyyən dövrdə dövlətin yerinə yetirdiyi funksiyaların xarakteri;
- ölkənin sosial – iqtisadi inkişaf səviyyəsi;
- dövlətin xarici iqtisadi – siyasi əlaqələrinin miqyası;
- mülkiyyət formalarının dövlət büdcəsi ilə qarışılıqlı əlaqəsi;
- xalq təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üçün büdcə vəsaitinin verilməsi metodları.

Ölkənin inkişaf vəziyyətindən asılı olaraq cəmiyyətin iqtisadi, sosial inkişaf ehtiyacları, müdafiə və digər məqsədləri üçün dövlət büdcəsinin müəyyən xərc sistemi meydana gəlir. Bu sistemə uyğun olaraq, dövlətin müvafiq inkişaf mərhələlərində meydana gələn müxtəlif amillərin qarışılıqlı əlaqə və təsiri şəraitində ayrı – ayrı xərc növlərini ödəmək üçün büdcədən ayrılan vəsaitin nisbətləri müəyyən edilir. Bunun nəticəsində də aidiyyət təşkilatları dövlətin qarşısına qoyulmuş xərc növlərini ödəmək üçün qruplaşdırmalar aparırlar. Elə Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin xərcləri məhz bu səbəbdən aşağıdakı qruplara bölünür:

- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi;
- əhalinin sosial – mədəni ehtiyaclarının ödənilməsi;
- iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi;

- ali və yerli dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəsi orqanlarının saxlanması;
- dövlətin maddi və maliyyə ehtiyatlarının yaradılması və dövlət qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulan sair xərclər.

Büdcə xərclərinin göstərilən istiqamətlər üzrə qruplaşdırılması uzun müddət davam etmişdir. Sovet dövründə büdcə vəsaitinin əsas hissəsi xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə yönəldilərək dövlətin iqtisadi funksiyasının həyata keçirilməsini təmin edirdi. Büdcə vəsaitinin təqribən üçdə biri sosial – mədəni tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilirdi. Lakin son illərdə sadə təkrar istehsalı təmin edən xərclərin büdcə maliyyələşdirilməsi miqyasının əsassız olaraq artırılması nəticəsində xalq təsərrüfatında struktur dəyişiklikləri probleminin həll edilməsində büdcə xərclərinin rolu kəskin surətdə azalmağa başlamışdır. Digər tərəfdən xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə büdcə xərclərinin həcmninə ixtisar edilməsi özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Lakin xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə büdcədən vəsait ayrılmasını tamamilə dayandırmaq da qeyri mümkündür. Hər bir dövlət üçün iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində bir neçə əsas nəzarət tədbirləri vardır ki, onlara mütləq əməl olunmalıdır: - milli istehsalın inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi; - beynəlxalq rəqabətə tab gətirmək üçün daxili bazarın gücləndirilməsi və qorunması; - idxal olunan yüksək rəqabət qabiliyyətli mallara gömrük rüsumlarının artırılması; - milli istehsalçıların ixrac maraqlarını stimullaşdıran pul – kredit siyasətinin həyata keçirilməsi. Bununla belə, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq respublikamızda büdcə vəsaiti digər məqsədlərə də yönəldilir. Bu daha iri və dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır: - dünya bazarlarında rəqabətə tab gətirən, məhsul istehsal edə bilən, sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilən tədbirlərin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi; - büdcə vəsaiti hesabına həyata keçirilən və eyni zamanda dövlət təminatı verilən yüksək səmərəli investisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsi; - yarımçıq qalmış obyektlərin layihə xərclərinin həyata keçirilməsi; - aqrar sənaye kompleksinin sabitliyinin təmin edilməsi məqsədilə bazar mexanizmi bazasında onun işinə yardım edilməsi; - istehsal və sosial – məişət infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi üçün maliyyə imkanlarının yaradılması və s.

Ümumiyyətlə, dövlət büdcəsi xərclərinin mahiyyətini daha aydın başa düşmək üçün onun ölkə iqtisadiyyatına göstərdiyi təsirləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, büdcə xərclərinin istehsala göstərdiyi təsirlər əsas etibarilə investisiyaların həcmi, istehsal məsrəfləri, məşğulluq həcmi, idarəetmənin və biznesin texniki səviyyəsi, eləcə də maliyyənin təşkilinə göstərdiyi təsirlərin məcmusundan ibarətdir. Büdcə xərclərinin istehsala göstərdiyi əsas təsirlər investisiyaların artımı ilə bağlıdır. Dövlətin investisiya xərcləri ölkənin iqtisadi stimullaşdırma fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Dövlətin stimullaşdırma fəaliyyəti isə işgüzar dairələrin müdafiəsini təmin edir. Beləliklə də, işgüzar dairələrin müdafiəsi və sərbəst fəaliyyəti təmin olunursa, deməli bu dairələrin öz kapitallarından investisiyaya ayırdıqları vəsaitlərin də miqdarı artır. Bu isə son nəticədə istehsalın artırılmasına gətirib çıxarır. Dövlət xərcləri tərkibində cari və investisiya xərclərinin mahiyyəti olduqca böyükdür. Dövlətin həyata keçirdiyi investisiya xərcləri iqtisadiyyatda məşğulluq normasını yüksəldir və işsizliyin aradan qaldırılmasına şərait yaradır. Dövlətin həyata keçirdiyi cari xərclərin tərkibinə isə əmək haqqları, sosial yardımlar, transfert ödəmələr daxildir. Bu cür xərclərin artması iqtisadiyyatda istehlak normasını yüksəldir. Əgər dövlət iqtisadiyyatın müəyyən bir hissəsini inkişaf etdirmək istəyirsə, onda bu sahələrə subsidiyalar ayırır və onların inkişafı üçün lazımi şərait yaradır. Dövlət xərcləri istehlaka da böyük təsir göstərir və bu özünü müxtəlif istiqamətlərdə göstərir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin ən mühüm vəzifələrindən biri əhalinin sosial müdafiəsini təşkil və təmin etməkdir. Sosial müdafiə xərcləri geniş və çoxsaylıdır. Buraya əhalinin mənzil – məişət şəraitinin təmin edilməsi, əhalinin nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmasının yaxşılaşdırılması, əhalinin az təminatlı və işləməyən hissəsinə sosial ayırmaların aparılması, pensiyaların ödənilməsi və s. məsələlər daxildir. Bütün bunlar son nəticədə özəl istehlakı artırır. Əhalinin əmək haqqı normasının yüksək olması əhalinin normal istehlak səbətini ödəməyə imkan verir. Dövlətin sosial müdafiə sisteminin inkişaf etdirilməsi nəticəsində verilən müavinətlər, istehsalçılara verilən subsidiyalar, əsas tələbat mallarının qiymətlərinin aşağı salınması istehlakı artırma bilən amillərdəndir.

**Dövlət büdcəsinin xərclərinin
icra vəziyyəti
milyon manat**

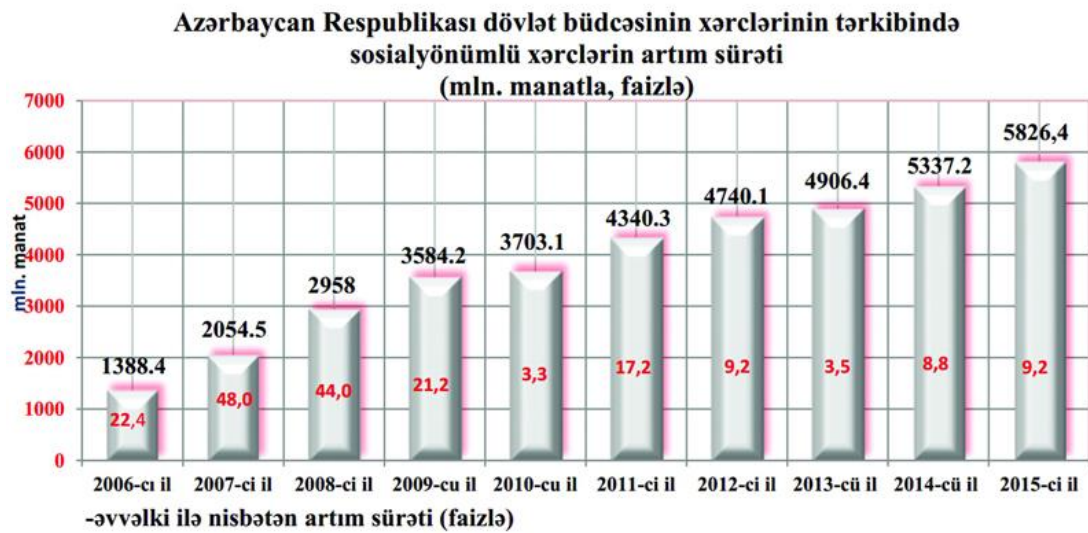
	2013 icra	2014 proqnoz	2014 icra	İcra faizi	
				2013-cü ilə nisbətən, faizlə	2014-cü ilin proqnozuna nisbətən, faizlə
Xərclər-cəmi	19143,5	20063,0	18709,0	97,7	93,2
<i>o cümlədən:</i>					
İqtisadiyyata	8207,5	7647,0	7598,7	92,6	99,4
sosial-mədəni tədbirlərə	4081,8	4762,6	4484,4	100,9	94,2
<i>onlardan:</i>					
Təhsil	1437,7	1653,4	1553,9	108,1	94,0
Səhiyyə	618,9	725,6	665,3	107,5	91,7
Sosial müdafiə və sosial təminat	1750,3	2072,2	1971,2	112,6	95,1
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	274,9	311,4	294,0	106,9	94,4
elmə	117,0	146,8	124,2	106,2	84,6
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq- mühafizə və prokurorluq	1049,3	1240,3	1103,6	105,1	89,0
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	349,3	551,4	449,7	128,7	81,6
Sair xərclər	5338,6	5714,9	4948,4	92,7	86,6

2013-cü il dövlət büdcəsinin xərcləri 19850,0 mln. manat proqnoza qarşı 19143,5 mln. manat və yaxud 96,4 faiz icra edilmişdir ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 1727,0 mln. manat və ya 9,9 faiz çoxdur. ÜDM-də dövlət büdcəsi xərclərinin xüsusi çəkisi 33,2 faiz təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki ilin müvafiq göstəricisindən 1,4 faiz çoxdur. Strukturuna görə 2013-cü il dövlət büdcəsi xərclərinin 9193,3 mln. manatı və ya 48,0 faizi cari xərclərə yönəldilmişdir ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 84,9 mln. manat və yaxud 0,9 faiz azdır. 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 93,2 faiz və yaxud 18709,0 mln. manat icra edilmişdir. Dövlət büdcəsi xərclərinin 24,0 faizi və yaxud 4484,4 mln. manatı sosial təyinatlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da 2013-cü illə müqayisədə 402,6 mln. manat və yaxud 9,9 faiz çoxdur.

Dövlət xərclərinin iqtisadi təsirlərindən danışarkən bu xərclərin gəlir bölgüsünə göstərdiyi təsirləri də qeyd etmək lazımdır. Bütçə xərclərinin gəlir bölgüsünə göstərdiyi təsiri müəyyənləşdirərkən real xərclər və transfert xərclər sinfinə daxil olan xərcləri izah etmək lazımdır. Real xərclər tələb normasına birbaşa təsir etdiyi üçün milli gəlir və məşğulluq normasını yüksəldir. Ona görə də real xərclərin göstərdiyi təsirlər böhran və durğunluq dövrlərində az gəlirli sosial təbəqələrin gəlirlərinin artması şəklində özünü biruzə verir. Transfert xərcləri isə gəlir bölgüsünü yə bərabərlik halına gətirir, ya da bərabərsizliyi artırır. Bu xərclər nəticəsində əhalinin müəyyən hissəsi daha çox gəlir qazandığı halda, başqa bir hissəsi az gəlir əldə edir. Buna uyğun olaraq, dövlət sosial müdafiə tədbiri kimi az məsrəfli təbəqələrin gəlirlərini artırmağa, yaxud azaltmağa çalışır. İstehlak üçün ixraca verilən subsidiyalar isə bir qrup adamın gəlirini xeyli artırdığı üçün insanlar arasında gəlir bərabərsizliyi yaradır. Müasir dövlətlər həyata keçirdikləri iqtisadi siyasətlərlə öz iqtisadiyyatlarını sabit və böhransız şəraitdə inkişaf etdirməyə çalışırlar. Belə ki, maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində dövlətin məqsədi cəmiyyətin inkişafının ən vacib tələbatını təmin etmək üçün zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının və bu ehtiyatların istehsal sahələri arasında bölüşdürülməsi yolu ilə onlardan səmərəli istifadə olunmasıdır. Bu istiqamətdə maliyyə siyasətinin aparıcı qolu olan bütçənin gəlirlərinin formalaşdırılmasının və bütçənin xərcləri kimi ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən milli istehsalın inkişafı və stimullaşdırılmasına təsirini qeyd etmək lazımdır. Belə ki, xərclərinin müəyyən hissəsi milli məhsulun formalaşmasında xüsusi çəkiyə malik olan kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, sənaye və tikinti, mənzil – kommunal, nəqliyyat, rabitə və s. xərclərin maliyyələşməsinə yönəlir. Bu da birbaşa olaraq milli istehsalın inkişafına şərait yaradır. Qeyd olunanlarla yanaşı cəmiyyətin idarə olunmasında mühüm rolunu oynayan və son nəticədə bütün dəyərlərin yaradıcısı olan insanların təhsilinin, sağlamlığının təmin edilməsi, ölkədə elmi – texniki tərəqqinin yüksəldilməsi üçün dövlət bütçəsində müəyyən məbləğdə vəsait nəzərdə tutulur ki, bu da bütövlükdə milli istehsalın idarə olunmasında və onun inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlət bütçəsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri də Azərbaycan üçün daha əhəmiyyətli olan sosial

sahələrin islahatları üçün keçirilən büdcə xərcləridir. Çünki məhz bu xərclərdən asılı olaraq ölkədə siyasi stabillik yaradıla bilər. Sosial xərclər indi əhalinin kasıblıq həddinin çox olmasını, bəzi kateqoriyalı işçilər üçün güzəştlərin ləğvi, büdcədən ayrılan əmək haqqının diferensiasiyasını, əməyin nüfuzunu və onun perspektiv əhəmiyyətini nəzərə alaraq proqnozaşdırılır. Bu onu göstərir ki, Azərbaycan dövlətində rəhbərliyi birinci növbədə əhalinin sosial durumu və maddi rifahının yaxşılaşdırılması düşündürür.

Diaqram 2.2.1

Dövlət büdcəsindən vəsaitlərin ayrılmasında idarəetmə xərclərinin də böyük rolu vardır. Lakin son illərdə bu xərc maddəsi üzrə artım dinamikasının sürətlənməsi son nəticədə müəyyən islahat tipli tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri edir. Buna səbəb kimi, son illərdə dövlət idarəetmə orqanlarında, prezident administrasiyasında çalışanların, xüsusilə də Milli Məclis deputatlarının, nazirlərin, komitə sədrələrinin maaşlarının çox yüksək faizlə artırılmasıdır. Statistika nəzər salsaq görərik ki, dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının saxlanılmasına xərclər müstəqillik qazandıqdan sonrakı illər ərzində təxminən 6 dəfə artmışdır. Lakin bir şeyi danmaq olmaz ki, bu gün dövlət və hakimiyyət orqanları iqtisadiyyat üzərində hakim idarəetmə funksiyalarının əhəmiyyətli bir hissəsindən məhrum olmuş, nazirlik və idarələrin bir çoxu ləğv edilmiş, əsaslı struktur dəyişiklikləri aparılmaqdadır. Bu bir növ respublikamızda özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Özəlləşdirmənin dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq isə, həmin orqanlar iqtisadi və

idarəetmə orqanlarını bir qədər də itirmiş olacaqlar. Əlbəttə ki, belə bir vəziyyətdə həmin xərclərin yüksək səviyyəsinə heç cür bəraət qazandırılı bilməz. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının özləri də bəzən heç kimə lazım olmayan yeni idarəetmə strukturları yaradır, özləri üçün kifayət qədər maaş və s. müəyyən edirlər. Bu gün idarəetmə orqanlarının rəhbər işçilərinin təkə xidmət xərcləri, yəni maşınlardan istifadə, istirahət və ezamiyyət üçün ayrılmış əlavə vəsaitlər onların əmək haqqlarından ən azı 5–6 dəfə yüksəkdir. Kiçik bir müqayisə aparaq. Son dövrlərdə dövlət büdcəsindən icra hakimiyyətləri üçün ayrılan xərclərin həcmnin artırılmasına baxmayaraq müdafiyyəyə ayrılan xərclər daha çox artırılmışdır. Müharibə şəraitində olan və hər an müharibəyə başlamaq zərurəti ilə üz – üzə qalan bir ölkənin ordusunun yaradılması və bu ordunun gücləndirilməsi üçün ilk növbədə büdcədən hərbi yardımların həcmnin bir neçə dəfə artırılması əvəzinə müdafiyyəyə ayrılan xərclərin azaldılması, sadəcə olaraq ağlasığmazdır. Dünyanın bir çox ölkələrində, o cümlədən Almaniyada idarəetmə və dövlət aparatının saxlanılma xərcləri ümumi büdcə xərclərinin 5–6 %-i həddini aşmır. Ümumiyyətlə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə xərclərinin azaldılması məsələsi ön planda olmalıdır.

Belə ki, dövlət büdcəsi xərclərinin azaldılmasında mənbə kimi hakimiyyət və idarəetmə strukturunu təkmilləşdirərək, bir – birini təkrar edən, oxşar idarəetmə orqanlarını, eyni zamanda orada işləyənlərin sayını ixtisar edərək, həmin məqsədlərə ayrılan büdcə vəsaitlərinin xüsusi çəkisini azaltmaq lazımdır. Çünki, dövlət xərclərinin getdikcə artırılması iqtisadi artıma müsbət təsir göstərməklə yanaşı, həmçinin iqtisadiyyatın tənzimlənməsində maliyyə mexanizminin rolunun xeyli gücləndirilməsinə səbəb ola bilər. Ölkə güclü maliyyə imkanlarına nə qədər malik olsa, dövlətin də iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə təsiri bir o qədər güclənmiş olar. Dövlət büdcəsinin xərcləri tərkibində büdcədən kənar fondlar ayrıca əhəmiyyətə malikdir. Büdcədən kənar fondlar dövlət və yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən pul vəsaitlərinin yığılması məqsədilə yaradılır. Buraya vəsaitlər həm könüllü, həm də məcburi qaydada daxil olunur. Bu fondlar dövlət və yerli fondlar tərəfindən idarə edilməsinə baxmayaraq, dövlət büdcəsindən ayrı və ən əsası müstəqil şəkildə

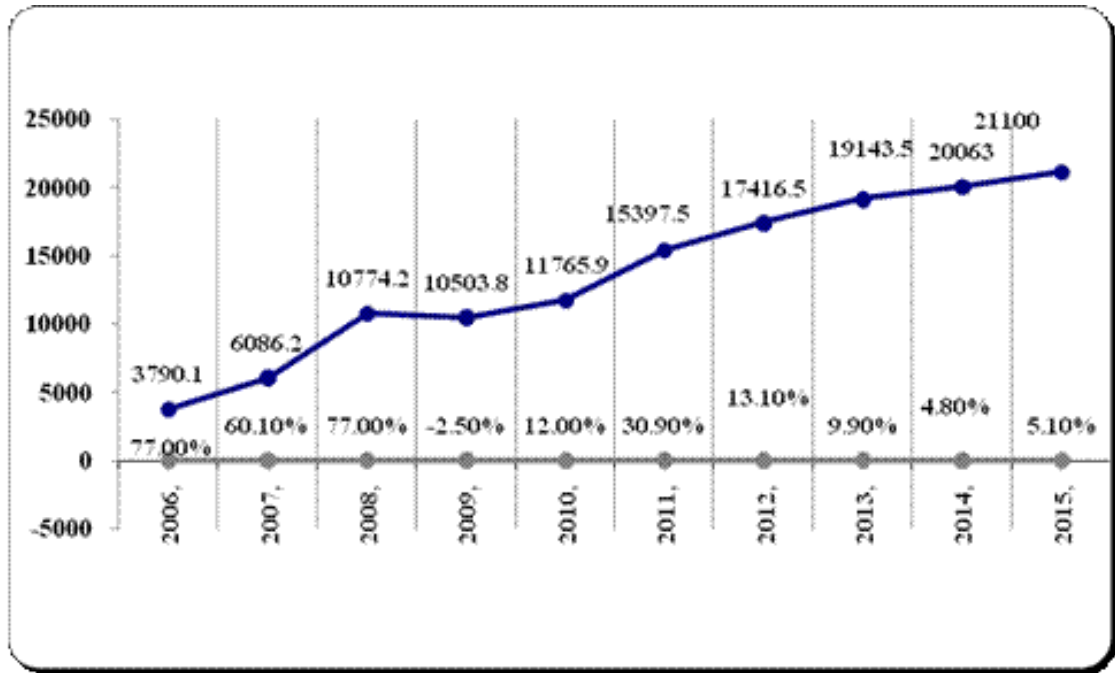
fəaliyyət göstərirlər. Vəsaitlərin xərclənməsi əvvəlcədən təyin olunmuş məqsədli tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunur. Dövlət və yerli büdcədənkar fondlar dövlət və bələdiyyə maliyyəsinin əsas tərkib hissəsi hesab olunur. Eyni zamanda hər bir büdcədənkar fond müstəqil maliyyə - kredit təşkilatı hesab olunur. Vəsaitlər əvvəlcədən təyin olunmuş istiqamətlərə xərclənir. Bundan əlavə müstəqil maliyyə - kredit təşkilatı kimi büdcədənkar fond maliyyə bazarında investor kimi də çıxış edə bilər, eləcə də dövlət qiymətli kağızlarını almaqla əlavə gəlir əldə edə bilər. Büdcədənkar fondlar həmçinin maliyyə ehtiyatı rolunu oynayır və maliyyə çətinliyi yaranan bütün hallarda respublika və yerli hakimiyyət orqanları onların vəsaitindən istifadə edə bilər. Dövlət büdcəsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin mühüm tərkib hissəsi olduğu üçün yığım və istehlak fondlarının formalaşdırılması, onların optimal nisbətlərinin təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Yığım fondunun optimal həcmi məhsuldar qüvvələrin inkişafının maddi bazasını təşkil etməklə iqtisadiyyatın müntəzəm inkişafını təmin edir. Istehlak fondu əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, ictimai istehsalın əsas məqsədinin həyata keçirilməsini təmin edir.

Yığım və istehlak fondlarının optimal nisbətlərinin təmin olunması və onların arasındakı əlaqələrin tənzimlənməsi dövlət büdcə-sinin qarşısında duran ən mühüm vasitələrdən biri olduğuna dəlalət edir. Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına dövlətin ehtiyat fondu yaradılır. Bundan əlavə ölkədə material və ərzaq məhsulları ehtiyatlarının yaradılmasında da büdcə vəsaitindən istifadə olunur. Dövlət maliyyələşdirilməsində dövlət kreditinin xüsusi yeri və rolu var. Dövlət krediti münasibətləri müəssisə və təşkilatların, əhalinin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması və dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarına verilməsindən ibarətdir.

Dövlət tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması maliyyə bazarında istiqrazların, xəzinə öhdəliklərinin və digər dövlət qiymətli kağızlarının satışı yolu ilə həyata keçirilir.

Diaqram 2.2.2

Yuxarıda qeyd olunan diaqramda büdcə xərclərinin proqnozu və əvvəlki ilə nisbətən artım faizi qeyd olunub. 2015-ci ilin proqnozlaşdırılan xərci 2014-cü ilə nisbətdə 5,10 faiz artaraq 21100,0 mln manat müəyyən olunmuşdur.

Bundan başqa dövlət digər dövlətlərlə və xarici hüquqi və fiziki şəxslərlə də kredit münasibətlərinə girə bilər. Bu halda dövlət krediti beynəlxalq kredit adlanır. Dövlət kreditinin xüsusiyyəti borc verilən vəsaitin müddətli, qaytarılan və ödənişli olmasıdır. Lakin buna baxmayaraq, dövlət krediti kreditin digər növlərindən fərqlənir. Dövlətin götürdüyü vəsaitlər dövlətin sərəncamına keçir və onun əlavə resurslarına çevrilir. Bu resurslar çox vaxt büdcə kəsirinin ödənilməsinə yönəldilir. Müəyyən müddətdən sonra dövlətin aldığı kredit və faiz büdcə vəsaitləri hesabına ödənilməlidir. Dövlət krediti könüllü xarakter daşıyır, lakin mütləq geri qaytarılmalıdır. Dövlət kreditinin əks etdiyi cəhətlərdən biri də onun ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin yenidən bölgüsü mərhələsində fəaliyyət göstərməsidir. Yəni əhalinin, müəssisə və təşkilatların müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri yaranır və dövlət krediti bu müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin bir hissəsini əhatə edir. Dövlət krediti vasitəsilə maliyyə bazarında toplanan resurslar iqtisadi və sosial inkişafın maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Dövlət resursları büdcə defisitini ödəmək imkanı verir. Pul kütləsini tədavüldən yığmaqla dövlət krediti, həm də pul tədavülü sferasında yaranmış problemləri yüngülləşdirir. Dövlətin əlavə maliyyə resursları və

büdcə kəsinin örtülməsi üçün monetar üsullardan istifadə edilməsinə nisbətən dövlət kreditindən istifadə olunması daha məqsədəuyğundur. Çünki kağız pulun emissiyası inflyasiyanın güclənməsinə səbəb ola bilər. Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həmçinin xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr həyata keçirilir. Büdcənin köməyi ilə Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə uzunmüddətli əməkdaşlıq proqramları və qarışılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinin həyata keçirilməsi təmin edilir. Beləliklə, dövlət büdcəsi ölkənin sosial – iqtisadi həyatının bütün istiqamətlərdə inkişafına kömək edir, onun vəsaiti bütün sahələrdə istifadə olunur. Buna görə də dövlətin əsas maliyyə sənədi olan, bütün iqtisadi sistemlərdə planlı xarakter daşıyan və dövlətin ali qanunverici orqanı təsdiq edilməklə qanun xarakteri kəsb edən dövlət büdcəsi mütləq yerinə yetirilməlidir. Bu o deməkdir ki, dövlət büdcəsinin həm gəlir, həm də xərc hissəsinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar olaraq bütün müəssisə və təşkilatlar, həmçinin ölkənin hər bir vətəndaşı dövlət büdcəsi qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirməyə borcludur.

2.3. *Büdcənin icrası üzrə hesabatların mərhələləri və onların təhlili*

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji vəzifələrindən biri büdcə gəlirləri və xərclərinin idarə olunmasının səmərəliliyini, onun şəffaflığını eyni zamanda dəqiqliyini təmin edən mexanizmin yaradılmasından ibarətdir. Dövlət büdcəsi hökumətin sərəncamında olan ən böyük mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin ümumi fondudur. Dövlət büdcə vasitəsilə iqtisadi artımı və milli pulun sabitliyini təmin etmək və məşğulluğu həvəsləndirmək yolu ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarətin təşkilinin ən mühüm elementlərindən biri büdcə quruculuğu sahəsində şəffaflığın təmin edilməsidir.

Mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondunun yaradılması və istifadəsi üzrə dövlətin maliyyə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi vəzifəsi bütövlükdə Maliyyə Nazirliyinə həvalə olunmalıdır.

Dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrdə vergi obyektinin uçotunun aparılmasında şəffaflığın olmaması və şişirtmələrin mövcudluğu ilə bağlı məsələnin həllində qeyri-müəyyənlik ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozları müəyyən edilərkən Azərbaycanda neft hasilatının həcmi, habelə Azərbaycan Respublikasının payına düşən xam neftin və qazın satışından əldə edilən gəlirlər barədə dövlət statistikasına məlumatlarının həqiqətə uyğun olub-olmaması ilə bağlı sualın aydınlaşdırılması zəruriliyi yaranır.

Neft-qaz sənayesi sektorunda məhsulun satılması və gəlirin yaranması sahəsində şəffaflığın olmamasının digər səbəbi müəssisələrin səhmləşdirilməməsi ilə əlaqədardır. Neft səhmlərinin açıq bazarda satılması əhalinin bütün təbəqələrini təmsil edən səhmdarların öz müəssisələrinin idarə olunmasında, gəlirlərin bölüşdürülməsi üzrə qərarların qəbul olunmasında iştirak etməsi və beləliklə də, neft gəlirlərinin itirilməsinin qarşısının alınması üçün zəmin yarada bilər. Beləliklə, neft-qaz müəssisələrinin səhmləşdirilməsi bu sahədə gəlirlərin yaranması və istifadə olunmasının şəffaflığını və dəqiqliyini təmin edən ilkin şərt kimi qiymətləndirilməlidir.

Dövlət büdcəsinin hesabatı qanunvericiliklə müəyyən edilmiş dövr ərzində büdcə təşkilatlarının müvafiq icra hakimiyyəti orqanına və ölkənin qanunverici orqanına dövlət büdcəsinin icrası haqqında təqdim etdiyi hesabatdır.

Büdcə sistemi haqqında qanunun dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı 20-ci maddəsi hesabat ayından sonrakı ayın 25-ci gününə qədər aylıq büdcənin icrası hesabatlarının hazırlanmasını tələb edir. Bu maddədə həmçinin qeyd olunur ki, rüblük hesabatlar növbəti rübün ilk ayının sonuna qədər Milli Məclisə təqdim olunmalıdır. Hesabat mətbuatda çap olunmalıdır.

Rüblük hesabatlar digər göstəricilər ilə bərabər, gəlir və xərclərin icrasının müqayisəli təhlili üçün tələb olunur. Xərclər və dövlət əhəmiyyətli layihələrin maliyyələşdirilməsi ilə bağlı olanlar da daxil olmaqla, hesabatın hazırlanma tələblərinə uyğun olaraq faktiki və təsdiqlənmiş rəqəmlər arasında fərqlər izah olunmalıdır. 2013-cü il yoxlama dövründə hüquqi və tənzimləyici tələblərə praktiki olaraq riayət edilmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, 2014-cü ilin dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı Hesablama Palatasının sədri Vüqar Gülməmmədov nəzərə çatdırıb ki, yol vergisi və torpaq vergisi ilə bağlı proqnozlar aşağı səviyyədə icra olunub:

“Dövlət borcunun ilbəl artmasını nəzərə alaraq, uzun müddətli perspektivdə dövlət borcunun aşağı salınması üçün müvafiq strategiyanın hazırlanmasını məqsədəuyğun sayırıq. 2014-cü il dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı Hesablama Palatası müsbət rəy verib”.

2014-cü ilin dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabatda göstərilib ki, 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 18384,0 mln. manat proqnoza qarşı 18400,6 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 16,6 mln. manat çox icra edilməklə proqnoza 100,1 faiz əməl edilmişdir. 2014-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə büdcə daxilolmaları 6256,5 mln. manat məbləğində olmuşdur. Bu 2013-cü illə müqayisədə 19,3 faiz (1010,3 mln. manat), 2012-ci illə müqayisədə isə 34,8 faiz (1614,5 mln. manat) çoxdur. Eyni zamanda 2014-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin 50,7 faizi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan transfert, 38,7 faizi Azərbaycan Respublikası Vergilər

Nazirliyinın xətti ilə, 8,2 faizi Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə, 2,4 faizi isə sair daxilolmaların payına düşmüşdür.

Diaqram 2.3.1.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə nəzərdə tutulmuş məbləğdə, yəni 9337,0 mln. manat vəsait daxil olmuşdur. Sair daxilolmalar üzrə 435,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 439,1 mln. manat və yaxud 100,9 faiz təşkil etmişdir. 2014-cü ildə dövlət büdcəsinin ayrı-ayrı gəlir növləri üzrə daxilolmaların icra vəziyyəti aşağıdakı kimi olmuşdur: Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə 882,0 mln. manat proqnoza qarşı icra 980,3 mln. manat və yaxud nəzərdə tutulduğundan 98,3 mln. manat çox (111,2 faiz) olmuşdur. Bu 2013-cü ilə nisbətən 120,7 mln. manat (14,0 faiz) çoxdur.

2014-cü ilin dövlət büdcəsinin icrası üzrə hesabatda xərclərin icrası barədə 2014-cü il dövlət büdcəsinin xərcləri 20063,0 mln. manat proqnoza qarşı 18709,0 mln. manat və yaxud 93,3 faiz icra edilmişdir. Dövlət büdcəsi xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 31,7 faiz təşkil etmişdir. Strukturuna görə 2014-cü il dövlət büdcəsi xərclərinin 9897,6 mln. manatı və yaxud 52,9 faizi cari xərclərə (2013-cü illə müqayisədə 704,3 mln. manat və yaxud 7,7 faiz çox), 8432,5 mln. manatı və yaxud 45,1 faizi əsaslı xərclərə, 378,9 mln. manatı və yaxud ümumi xərclərin 2,0 faizi

dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmətlə bağlı xərclərə yönəldilmiş olduğu qeyd olunub.

Büdcənin icrası üzrə illik hesabatda büdcə kəsiri və artıqlığı müəyyən olunur. İllər üzrə bu fərq aşağıdakı diaqramda göstərilib.

Diaqram 2.3.2.

Dövlət büdcəsinin kəsiri (defisit) və artıqlığı (profisit), mln. manatla, faizlə

Büdcə hesabatı rayonlar da daxil olmaqla bütün büdcə təşkilatlarını əhatə edir. Və büdcəyə edilmiş, lakin ilkin büdcə ilə qarşılaşdırılmamış düzəlişlər və faktiki məbləğləri müqayisə edir.

Aylıq hesabatlar daxili istifadə üçün nəzərdə tutulur. Rüblük hesabatlar rəsmi olaraq Maliyyə Nazirliyi tərəfindən imzalanır, Nazirlər Kabinetinə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, nəhayət Milli Məclisə təqdim olunur və Maliyyə Nazirliyinin internet sahifəsində dərc olunur.

Büdcə icrası üzrə hesabatlarda öhdəliklər üzrə müəyyən məlumat verilsə belə, nağd ödəniş üsulu əsasında hazırlanır. Məlumat ilkin büdcə ilə müqayisə imkanı vərə təsnifatda təqdim olunur.

Hökumət büdcə sistemi haqqında qanunla tələb olunan bütün hesabatları hazırlayır və təqdim edir. Cədvəl 2.3-də görüldüyü kimi bu hesabatlar qanun ilə müəyyən olunmuş müddətlərdə vaxtında təqdim olunur.

Məsul təşkilat	Alıcı	Hesabat	Hesabat müddəti	Qanunla müəyyən olunmuş müddət
Maliyyə Nazirliyi	Daxili	Aylıq icmal büdcə icrası	Hər ay	Növbəti ayın 25-nə qədər
Maliyyə Nazirliyi	Parlament,Nazirlər Kabineti,Maliyyə Nazirliyi,İctimaiyyət	Aylıq icmal büdcə icrası	Rüblük	Növbəti ayın sonuna qədər
Maliyyə Nazirliyi	Parlament,Nazirlər Kabineti,Maliyyə Nazirliyi,İctimaiyyət	İllik büdcə icrası	Tamamlanmış maliyyə ili	Növbəti il 15 may

Azərbaycan Respublikası il ərzində təqdim olunan büdcə hesabatlarında aylıq və rüblük icra hesabatlarının dəqiqliyi ilə bağlı maddi narahatlıq ifadə olunmur.2008-ci il qiymətləndirilməsində əhatə dairəsinin məhdudiyətləri ilə bağlı narahatlıq bildirilmişdir,lakin bu, bu qiymətləndirmə üçün istifadə olunan hədd olan mərkəzi hökumətin nağd vəsaitə əsaslanan məlumatı ilə bağlı narahatlıq deyil.

Büdcə sistemi haqqında qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbəti ilin 15 mayından gec olmayaraq dövlət büdcəsinin icrası üzrə illik hesabatı təqdim etməlidir. Bu Büdcə sistemi haqqında qanunun 20.3 maddəsində öz əksini tapmışdır. Milli Məclis illik hesabatları Hesablama Palatasına təqdim edir.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin icrası barədə hesabat dövlət büdcəsinin gəlirlərini təmin edən orqanlar və dövlət xəzinədarlığı tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının, yəni, Maliyyə Nazirliyinin müəyyən etdiyi formalarda aylıq, rüblük və ilin əvvəlindən artan yekunla gəlirlərin təsnifatı üzrə təqdim edilmiş hesabatlar əsasında tərtib edilir.

Dövlət büdcəsinin illik hesabatında aşağıdakı bölmələr qeyd olunur:

- 1.Makroiqtisadi vəziyyət
- 2.Dövlət büdcəsinin icrası üzrə göstəricilər
  - 2.1.Dövlət büdcəsinin gəlirləri
  - 2.2.Dövlət büdcəsi xərclərinin icra vəziyyəti

2.2.1. Sosialyönümlü xərclərin əsas istiqamətləri

2.2.2. Dövlət büdcəsinin elm, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət xərclərinin icrası

2.2.3. Müdafiə, məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq bölmələri üzrə xərclərin icrası

2.2.4. Mənzil və kommunal təsərrüfatı, yanacaq və enerji, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi, sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar, nəqliyyat və rabitə, iqtisadi fəaliyyət bölmələri üzrə xərclərin icrası

2.2.5. Ehtiyat fondları üzrə xərclərin icrası

2.2.5.1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu üzrə xərclərin icrası

2.2.5.2. Dövlət büdcəsinin Ehtiyat Fondu üzrə xərclərin icrası

2.2.6. Məqsədli büdcə fondlarının icrası

2.2.7. Dövlət borcuna və öhdəliklərinə xidmət edilməsi ilə bağlı xərclər və cəlb olunmuş borclar

2.2.8. Beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı, beynəlxalq və respublika səviyyəli tədbirlərin keçirilməsi və Azərbaycan Respublikasının xaricdə olan diplomatik nümayəndəliklərinin saxlanılması ilə bağlı xərclər

2.2.9. Dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilən dövlət proqramları və tədbirləri

2.3. Dövlət büdcəsinin artıqlığı (profisit)

2.4. Dövlət büdcəsi üzrə vahid xəzinə hesabının qalığı

3. İcmal büdcənin icrası

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası öz nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlət büdcəsinin icrası barədə hesabatlarla və müvafiq qanun layihələrinə dair

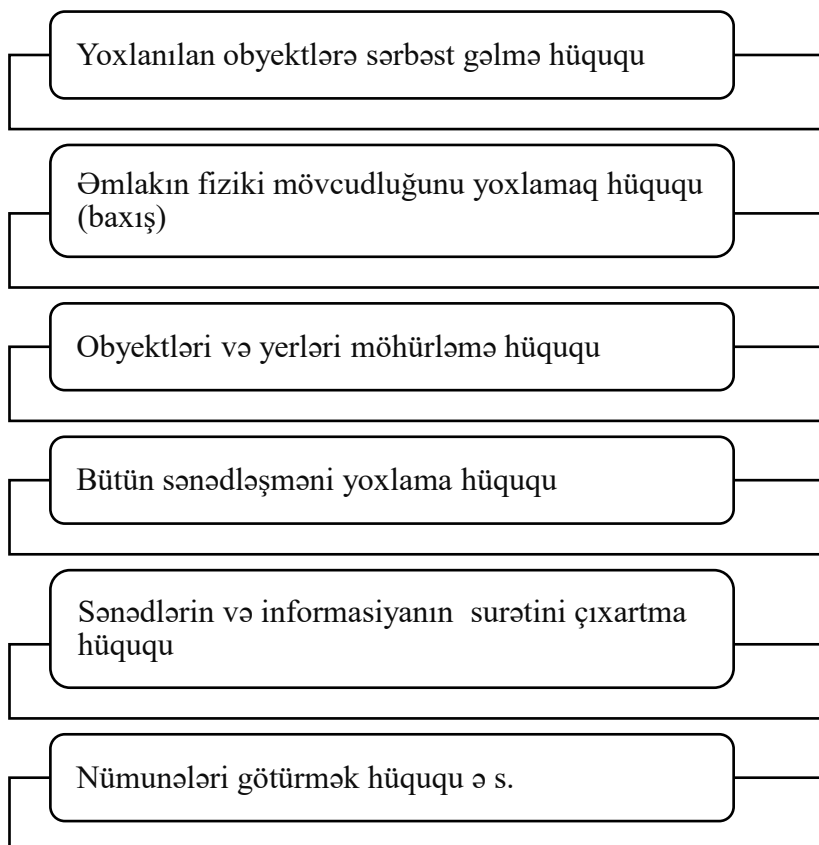
rəy verir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təqdim olunmuş sənədləri müzakirə edir və müvafiq hesabat ili üzrə dövlət büdcəsinin icrası barədə qanunu təsdiq edir. Bu qanunda rüblük və illik hesabatlar, yəni, büdcənin gəlirləri, xərcləri, dövlət borcunun məbləği, kreditlər və s. məlumatlar da daxil olmaqla rəsmi mətbuat orqanında dərc edilir. Dövlət büdcəsinin icrasına nəzarət Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi və onun Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilir.

FƏSİL 3. MALİYYƏ NƏZARƏTİ ORQANLARI, ONLARIN HÜQUQLARI VƏ FUNKSIYALARI

3.1. Milli Məclisin və Hesablama Palatasının maliyyə nəzarətində yeri və rolu

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycanın sosial-iqtisadi quruluşunda və iqtisadiyyatın idarə edilməsi metodlarında baş verən köklü dəyişikliklər maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin mühüm aləti olan maliyyə nəzarətinin əsaslı olaraq yeniləşməsinə zəruri etmişdi. Bunun da nəticəsi olaraq bir tərəfdən mövcud nəzarət orqanları ləğv edilmiş, digər tərəfdən isə bazar iqtisadiyyatı tələblərini özündə ehtiva edən yeni qurumlar yaradılmışdır.

Nəzarət orqanlarının hüquqlarına aiddir:

Bu orqanlara misal olaraq parlament yanında Hesablama Palatasını, Auditorlar Palatasını, müstəqil auditor şirkətlərini və sairəni göstərmək olar. Azərbaycan

Respublikasının Hesablama Palatası, respublika üçün əvvəllər analoqu olmayan, prinsipial olaraq yeni orqandır. Bu orqanın hüquqi statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasından irəli gəlir (92-ci maddə) və 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılma istiqamətində mühüm dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hüquqi səlahiyyətlərinə görə Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır. Palata təşkilatı və funksional müstəqilliyə malikdir.

Mahiyyət etibarını ilə Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası demokratik orqan olmaqla, öz fəaliyyətini qanunçuluq, sərbəstlik, obyektivlik, kollegiallıq, aşkarlıq və ədalətlik prinsipləri əsasında qurur, fəaliyyəti barədə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə hesabat təqdim edir və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş vəzifə və funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsinə və icrasına, dövlət əmlakının idarə edilməsinə, onun barəsində sərəncam verilməsinə, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına, hüquqi şəxslərə və bələdiyyələrə dövlət büdcəsindən vəsaitlər ayrıldıqda həmin vəsaitlərin təyinatı üzrə istifadə edilməsinə nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin təsdiq edilməsi və onun icrasına nəzarət üzrə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə kömək etmək Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Bu məqsədlə hər il Hesablama Palatası dövlət büdcəsinə, dövlət büdcəsinin icrasına dair hesabat və müvafiq qanun layihəsinə rəy verir, qanunla müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşmələrin aparılmasını təhlil edir. O, həmçinin dövlət büdcə vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olmasının və istifadəsinin təsdiq olunmuş göstəricilərə uyğunluğunu təhlil edir. Hesablama Palatası dövlət mülkiyyəti və pul

vəsaitləri üzərində nəzarət aparır. Nəzarət bütün hüquqi şəxsləri, o cümlədən dövlət büdcədənkənar fondlarını, Azərbaycan Respublikası Milli Bankını, yerli idarəetmə orqanlarını, kommertiya banklarını, sığorta firmalarını və başqa kommertiya və qeyri-kommertiya təşkilatlarını əhatə edir. Hesablama Palatasının fəaliyyətinin hüquqi əsaslarını Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunu, Azərbaycan Respublikasının digər qanunları və Palatanın daxili nizamnaməsi təşkil edir. Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi dövlət maliyyə-büdcə nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət büdcəsinin və büdcədənkənar dövlət fondların (təşkilatlarının) büdcələrinin layihələrinə dair rəy verilməsi;

- dövlət büdcəsinin və büdcədənkənar dövlət fondların (təşkilatlarının) büdcələrinin gəlir və xərc maddələrinin həcmi, strukturu və təyinatı üzrə vaxtında icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmələrin təsdiq olunmuş dövlət büdcəsində müəyyən edildiyi kimi aparılmasının təhlil edilməsi, aşkar edilmiş kənarlaşmaların aradan qaldırılması, habelə bütövlükdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi haqqında təkliflər hazırlanması;

- dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatə və müvafiq qanun layihələrinə dair rəy verilməsi;

- dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarət;

- ekspert-analitik fəaliyyət;

- Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və onun daimi komissiyalarının tapşırığı ilə dövlət büdcəsi və büdcədənkənar dövlət fondları (təşkilatları) ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclisdə təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin maliyyə ekspertizası;

- maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı auditin keçirilməsi;

- aparılmış nəzarət tədbirləri nəticəsində aşkar edilmiş hüquqpozuntuları barədə aidiyyəti orqanlara məlumatların verilməsi;

- digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərilməsi. Hesablama Palatası maliyyə-büdcə nəzarətini audit vasitəsilə, milli audit standartları əsasında həyata keçirir.

Palatanın apardığı nəzarət tədbirlərində əsas diqqət, dövlət büdcəsi və büdcədənəknar dövlət fondlarının gəlirləri üzrə dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində, həmçinin, iri dövlət vergi ödəyicilərində gəlirlərin qanunvericiliyin tələblərinə uyğun formalaşdırılması və icrası vəziyyətinin araşdırılmasına, gəlirlərin toplanılması ilə məşğul olan orqanlarda vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına daxili nəzarətin təşkilinin qiymətləndirilməsinə, xərcləri üzrə isə dövlət büdcəsi və büdcədənəknar dövlət fondlarının xərclərinin planlaşdırılması, maliyyələşdirilməsi və təyinatı üzrə səmərəli istifadəsi, investisiya, sosial infrastruktur, o cümlədən, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət xərcləri üzrə Dövlət proqramlarının icra vəziyyəti və s. kimi məsələlərin təhlilinə, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təqdim edilən layihələrə daha dolğun rəy və təkliflərin hazırlanmasına, müvafiq orqanların tərtib etdikləri məqsədli proqramların əsaslılığının qiymətləndirilməsinə, Palatanın məlumat bazasının daha da zənginləşdirilməsinə və s. məqsədlərə istiqamətləndirilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi dövlət büdcəsinin və büdcədənəknar dövlət fondlarının (təşkilatlarının) layihələrinə dair rəy verilməsi, dövlət büdcəsinin və büdcədənəknar dövlət fondlarının (təşkilatlarının) büdcələrinin icrasına nəzarət Hesablama Palatasının fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Cari ilin dövlət büdcəsi haqqında Hesablama Palatasının rəyində dövlət büdcəsinin əsas parametrlərini şərtləndirən makroiqtisadi şəraitin öyrənilməsinə, büdcə layihəsində nəzərdə tutulan gəlir və xərclərin həcmnin mövcud iqtisadi potensiala və prioritet vəzifələrin icrasına uyğunluğunun təhlilinə, ayrı-ayrı dövlət proqramları, habelə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası ilə müəyyən olunmuş məqsədlər və vəzifələr nəzərə alınmaqla dövlət büdcəsi xərclərinin və gəlirlərinin strukturunun, eləcə də büdcə kəsirinin maliyyələşdirmə mənbələrinin təhlilinə böyük diqqət yetirilmiş, həyata keçirilən maliyyə-büdcə nəzarəti tədbirlərinin nəticələri nəzərə alınmaqla müəyyən təklif və

tövsiyyələr verilmişdir. Palatanın rəyində 2014-cü il üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin daha çox ehtiyatlı yanaşma əsasında proqnozlaşdırılması mövcud iqtisadi reallıqlar şəraitində düzgün yanaşma kimi qiymətləndirilmişdir. Həmçinin rəydə ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozuna uyğun olaraq maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün 2014-cü ildə büdcə-vergi siyasətində gəlirlər üzrə büdcə daxilolmalarında qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisinin artımına nail olunması, qeyri-neft kəsinin tədricən azaldılması, vergi daxilolmalarının yığım əmsalının artırılması, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi, müxtəlif vergi növləri üzrə vergi bazasının genişləndirilməsi istiqamətində işlərin davam etdirilməsi, dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalının artırılması, vergi borclarının azaldılması üzrə zəruri tədbirlərin görülməsi, dövlət rüsumu haqqında qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və sair istiqamətlər müsbət dəyərləndirilmişdir. Rəydə həmçinin dövlət büdcəsi xərclərinin sosial-iqtisadi inkişafın ortamüddətli (2011-2014-cü illər) prioritetləri üzrə büdcə siyasətinin əsas məqsədlərinə yönəldilməsi, o cümlədən qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün maliyyə təminatının artırılması, xərclərin investisiya və sosial yönümlülyünə üstünlük verilməklə, sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsinin davam etdirilməsi və sosial öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, büdcə xərclərinin son nəticəyə əsaslanan məqsədli proqramlar əsasında tərtibi işinin davam etdirilməsi, xərclərin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi məqsədmüvafiq hesab edilmişdir. Hesablama Palatasının büdcələrin icrası haqqında rəyi hazırlanarkən daha çox xərcləmələr bölməsinə münasibətini bildirməsi və yoxlamalar zamanı ortaya çıxan pozuntuların səbəblərini geniş şəkildə izah etməsi, bununla yanaşı pozuntulara şərait yaradan şərtlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə zəif bəndləri müəyyənləşdirməsi və təkliflərlə çıxış etməsi də zəruridir. Hesablama Palatasının dövlət maliyyəsinin idarə edilməsindəki rolu sadəcə xərcləmələrin yeri və həcmnin müəyyən edilməsi ilə məhdudlaşmamalı, həmçinin xərcləmələrin ehtiyaclılıq dərəcəsini və onun səmərəliliyinin də aydınlaşdırmasını əhatə etməlidir. Dövlət büdcəsinin layihəsinə dair rəy verilməsi qaydaları Hesablama Palatası tərəfindən Azərbaycan Respublikası

Milli Məclisinə təsdiq olunmaq üçün təqdim edilmiş büdcədənənar dövlət fondlarının büdcələrinin layihələrinə rəy verilməsi qaydalarına da şamil olunur. Dövlət büdcəsinin icrası barədə illik hesabatlar və müvafiq qanun layihələri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən baxılmaq və rəy verilmək üçün Hesablama Palatasına göndərilir. Dövlət büdcəsi və büdcədənənar dövlət fondları ilə bağlı qanun layihələrinin, Milli Məclis tərəfindən təsdiq edilən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin layihələrinin maliyyə ekspertizasının keçirilməsi də ali nəzarət orqanı olan Hesablama Palatasına tapşırıla bilər. Hesablama Palatasının həyata keçirdiyi dövlət maliyyə-büdcə nəzarəti ilə əlaqədar məlumatları, hesabatları və sənədləri dövlət orqanlarından, Azərbaycan Respublikası Milli Bankından, müvəkkil banklardan və digər kredit təşkilatlarından və bütün hüquqi şəxslərdən almaq hüququ vardır. Həmin təşkilatlar və onların vəzifəli şəxsləri Hesablama Palatasının üzvlərinin sorğusuna əsasən zəruri olan məlumatları təqdim etməlidirlər. Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə ekspertizası təsdiq edilmiş proqram əsasında həyata keçirilir. Maliyyə-büdcə ekspertizasının proqramı Hesablama Palatasının auditorları tərəfindən tərtib edilir və Hesablama Palatasının iclasında baxılaraq təsdiq olunur. Hesablama Palatası tərəfindən aparılan nəzarət tədbirlərinin proqramı aşağıdakıları əhatə edir:

1. Nəzarət tədbirinin keçirilməsinin əsası;
2. Keçirilən tədbirin məqsədi və predmeti;
3. Yoxlanılan qurumların siyahısı;
4. Yoxlama qrupunun tərkibi;
5. Nəzarət tədbirinin başlanması və başa çatdırılması müddətləri;
6. Nəzarət tədbiri ilə əhatə olunan dövr;
7. Rəylərin və hesabatların Hesablama Palatasının iclasına təqdim edilməsinin müddətləri.

Azərbaycan Respublikasının bütün qanunvericilik icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, mülkiyyət, təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr, təşkilatlar, idarələr və onların vəzifəli şəxsləri Hesablama Palatasının müraciətləri əsasında ona zəruri olan məlumatları bir ay müddətindən gec olmayaraq

verməlidirlər. Hesablama Palatasının rəsmi tələbi ilə qeyd edilən orqanların, müəssisələrin, təşkilat və idarələrin vəzifəli şəxsləri zəruri olan məlumat yaxud sənədləri vaxtında təqdim etməmələrinə və ya bundan boyun qaçırmalarına, habelə yalan və ya dürüst olmayan məlumat təqdim etmələrinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlirlərinin və xərclərinin maliyyə-büdcə ekspertizası çərçivəsində təhlili müvafiq maliyyə və mühasibat sənədləri, habelə digər məlumatlar əsasında keçirilir. Maliyyə-büdcə ekspertizasının keçirilməsi barədə sorğuda göstərildikdə, habelə dövlət büdcəsinin və büdcədən kənar dövlət fondlarının gəlirlərini və xərclərini təhlil edərkən, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması hallarının və digər hüquq pozuntularının mövcudluğu barədə qənaətə gəldikdə Hesablama Palatası müəssisə və təşkilatlarda audit (nəzarət tədbirləri) apara bilər. Hesablama Palatası tərəfindən maliyyə-büdcə ekspertizası çərçivəsində keçirilən nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanlarının nümayəndələri, habelə müqavilələr əsasında müstəqil auditorlar və ayrı-ayrı mütəxəssislər cəlb oluna bilərlər. Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin keçirilməsi nəzarət obyektli olan qurumlarda mühasibat uçotu hesabatlarının, ödəniş-hesablaşma və ilkin uçot sənədlərinin Hesablama Palatasının funksiyalarına və fəaliyyət dairəsinə aid edilən məsələlər baxımından yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirləri keçirilən qurumların rəhbərləri Hesablama Palatasının nümayəndələrinə zəruri olan sənədləri təqdim etməli, yoxlamaların keçirilməsi üçün şərait yaratmalıdırlar. Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı keçirilən nəzarət tədbirlərinin nəticələri aktlar, hesabatlar və rəylər formasında rəsmiləşdirilir. Maliyyə-büdcə ekspertizası keçirilən zaman Hesablama Palatasının vəzifəli şəxsləri obyektlərin operativ fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməzlər və gəldikləri nəticələri yoxlama başa çatana və yekunları hesabat şəklində rəsmiləşdirilənədək elan edə bilməzlər. Hesablama Palatası Aparatının vəzifəli şəxsləri və onun işinə cəlb edilmiş mütəxəssislər maliyyə-büdcə ekspertizası gedişində əldə edilən məlumatlardan yalnız Hesablama Palatasının

tapşırığı ilə işlərin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edə bilərlər. Keçirilən nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə aid sənədlərdə əsasən aşağıdakılar göstərilməlidir:

- Nəzarət tədbirlərinin keçirilməsinin əsası, məqsədi, predmeti və yoxlanılan qurumun adı;

- Öyrənilmiş sənədlərin siyahısı;

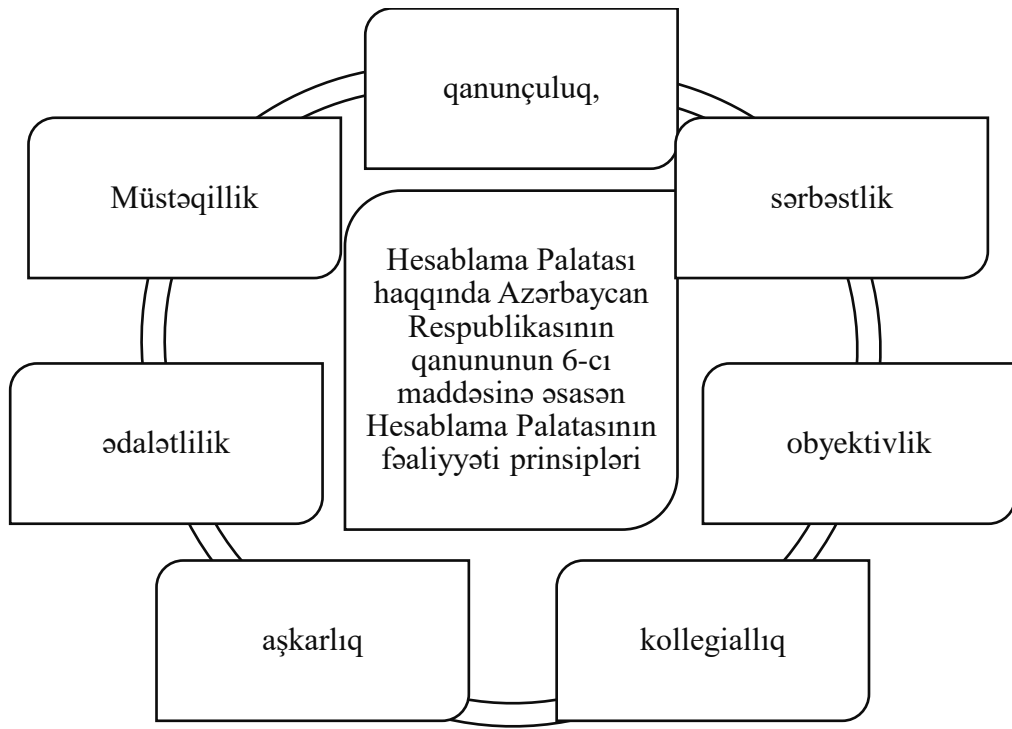
- Tərtib edilmiş aktların siyahısı;

- Alınması barədə müraciət edilmiş və təqdim edilməsindən imtina edilmiş sənədlərin siyahısı, yoxlamanın keçirilməsinə maneçilik törədilməsi halları və onların baş verməsində təqsirkar olan vəzifəli şəxslər;

- Yoxlanılan qurumun fəaliyyətində aşkar edilmiş maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulması halları, dövlət büdcəsinə və ya büdcədən kənar dövlət fondlarının büdcələrinə, habelə dövlət əmlakına dəymiş zərərin məbləği;

- Müvafiq qanunvericiliyin pozulmasına yol vermiş vəzifəli şəxslər.

Nəzarət tədbirlərinin nəticələri üzrə rəy həmin tədbirlərin keçirilməsində iştirak edən auditorlar tərəfindən imzalanır və Hesablama Palatasına təqdim edilir. Hesablama Palatasının keçirdiyi nəzarət tədbirlərinin nəticələrinə Hesablama Palatasının iclasında rəyin və hesabatın təqdim edilməsindən sonra 10 iş günü müddətində baxılır və müvafiq qərarlar qəbul edilir. Maliyyə-büdcə ekspertizası ilə bağlı nəzarət tədbirlərinin nəticələri aidiyyatı üzrə nəzarət tədbiri keçirilmiş müvafiq qurumların rəhbərliyinə də çatdırılır. Hesablama Palatası dövlət əmlakının idarə edilməsindən, onun barəsində sərəncam verilməsindən və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə edilən vəsaitlərin (ödənişlərin) dövlət büdcəsinə qanunvericiliklə, müqavilələrdə müəyyən edilmiş müddətlərdə daxil olmasının təmin edilməsinə nəzarəti də həyata keçirir.

3.2. Maliyyə və vergi orqanlarının maliyyə nəzarəti sahəsində hüquq və səlahiyyətləri

Respublikada dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında” 09 fevral 2009-cu il tarixli 48 nömrəli Fərmanı ilə Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyinin, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin, Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyinin, Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidmətinin də böyük rolu vardır. Qeyd olunan nəzarət strukturlarının yaradılmasında əsas məqsəd ildən-ilə artan dövlət büdcəsi vəsaitlərinin və dövlət borcunun idarə edilməsi, dövlət xəzinədarlığı, dövlət maliyyə, əyar, sığorta fəaliyyəti, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət nəzarətinin və tənzimlənməsinin müasir tələblərə uyğun təşkilinin təmin edilməsidir.

Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi dövlət büdcəsinin kassa icrasını həyata keçirən və həmin maliyyə əməliyyatlarının uçotunu aparan, büdcə xərcləri üzrə dövlətin adından büdcə təşkilatları qarşısında öhdəlikləri qəbul edən, Azərbaycan Respublikasında dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə edilməsi, bu vəsaitlərin daxil olması və məqsədyönlü xərclənməsi sahəsində cari nəzarəti həyata keçirən icra hakimiyyəti orqanıdır. Agentliyin fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır: büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara, qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə qabaqcadan dövlət (büdcə) öhdəlikləri götürür və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borclarının ödənilməsini həyata keçirir; dövlət büdcəsinin icrasını yerinə yetirməklə büdcə gəlirlərinin büdcəyə daxil olmasını və xərclərinin vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq ünvanlı istifadəsini təmin edir; dövlət xəzinədarlığının inkişafını, vahid xəzinə hesabının idarə edilməsini və bu hesabdən vəsaitin silinməsinə sərəncam verilməsini təmin edir və qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının və büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin, habelə dövlət zəmanəti ilə alınmış kreditlərin məqsədli və səmərəli

xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən bir qurumdur. Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidmətinin əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır:

-dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin xərclənməsi, habelə büdcə təşkilatlarının büdcədənənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

-dövlət zəmanəti ilə alınmış və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına verilmiş kreditlərin xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirir;

-Azərbaycan Respublikasında dövlət maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi işinə metodiki rəhbərlik edir, bu sahədə mövcud olan nöqsanları və neqativ halları doğuran səbəblərin aradan qaldırılması məqsədilə mütəmadi tədbirlər həyata keçirir;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş digər istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir.

Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti müəyyən edilmiş fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələri həyata keçirir:

-Dövlət büdcəsinin, o cümlədən məqsədli büdcə fondlarının vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;

- büdcə təşkilatlarının büdcədənənar əməliyyatlar üzrə vəsaitlərinin əldə edilməsi və xərclənməsi üzərində dövlət maliyyə nəzarətini təmin etmək məqsədilə nəzarət tədbirləri yerinə yetirmək;

-dövlət büdcəsinin rayon və şəhərlər üzrə yerli gəlir və xərclərinin tərtibi və icrası üzrə rayon və şəhər maliyyə idarələrinin (şöbələrinin) işlərini və həmin rayon və şəhərlərin ərazilərində fəaliyyət göstərən büdcə təşkilatlarının büdcə və büdcədənənar vəsaitlər üzrə gəlir və xərc smetalarının icralarını təftiş etmək;

-qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmə qərarlarına və hüquq-mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən təftiş və yoxlamalar aparmaq;

-həyata keçirilən nəzarət tədbirləri nəticəsində tərkibində cinayət əlamətləri olan maliyyə pozuntuları aşkar olunduğu hallarda yoxlama materiallarını hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsi üçün Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinə təqdim etmək.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyi isə qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət borcunların həyata keçirilməsini təmin edən, vahid xəzinə hesabında olan vəsaitin qalığını (sərbəst qalığı) və dövlət büdcəsinin Təminat Fondunun vəsaitlərini idarəetməyə verən və ya idarə edən, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyasını həyata keçirən, dövlət borcunun, dövlət zəmanətlərinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına olan borcunun reyestrini aparmaq üçün yaradılmışdır. Dövlət Borcunun İdarə Edilməsi Agentliyinin əsas vəzifələri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur:

- hər il növbəti büdcə ili üzrə dövlət büdcəsinin və icmal büdcənin layihələri və sonrakı üç il üçün icmal büdcənin göstəriciləri hazırlanarkən Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici borclanmasının (il ərzində götürülə biləcək dövlət borcunun, o cümlədən dövlət istiqrazlarının emissiyası hesabına cəlb ediləcək vəsaitlərin məbləği) və büdcə ili ərzində veriləcək dövlət zəmanətləri üzrə məbləğin yuxarı həddinə dair təkliflərini hazırlayıb Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təqdim etmək;

- dövlət borcu üzrə əsas məbləğin və faizlərin ödənilməsi üzrə xərclərin müvafiq ilin dövlət büdcəsi haqqında qanunda nəzərdə tutulması üçün təkliflər vermək;

- borc öhdəliklərinin şərtlərini və maliyyə bazarından maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsi imkanlarını qiymətləndirmək;

- müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası, tədavülü və ödənilməsi şərtləri və onların çapı ilə bağlı xərclər barədə təkliflər vermək və onun həyata keçirilməsini təmin etmək;

- dövlət borcunun idarə olunması məqsədilə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş tədbirləri görmək;

- dövlət borcuna və dövlət zəmanəti üzrə yaranmış borca xidmət göstərilməsini və dövlət borcunun vaxtında qaytarılmasını təmin edən tədbirləri görmək;

- dövlət borcunun və ya dövlət zəmanəti üzrə alınmış borcun təyinatı üzrə məqsədyönlü və səmərəli istifadəsinə nəzarət etmək;

- borc öhdəliyi ilə əlaqədar yaranmış problemlərin aradan qaldırılması barədə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək;

- müvafiq dövlət orqanları ilə birlikdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üçün təkliflərin hazırlanmasında iştirak etmək;

- dövlət büdcəsinin vahid xəzinə hesabında olan vəsait qalığını (sərbəst qalığı) və Təminat Fondunun vəsaitini müəyyən edilmiş qaydada idarə etmək və ya valyuta vəsaitlərinin idarə edilməsində geniş təcrübəyə malik olan yüksək reytingli qurumlara idarəyə vermək;

- dövlət qiymətli kağızlar bazarının inkişaf etdirilməsi, pul və fiskal siyasətin koordinasiyasının gücləndirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə təkliflər vermək və bu siyasətin həyata keçirilməsində iştirak etmək və s.

Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Xidməti Azərbaycan Respublikasında sığorta fəaliyyəti sahəsində dövlət tənzimləməsini və nəzarətini, sığortalıların, sığortaçıların və sığorta bazarının digər peşəkar iştirakçılarının, habelə bu sahədə dövlətin hüquq və mənafeələrinin qorunmasını təmin edən bir strukturdur. Dövlət Sığorta Xidməti öz fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq müəyyən vəzifələri həyata keçirir ki, onlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

- respublika ərazisində fəaliyyət göstərən sığorta bazarının bütün peşəkar iştirakçılarının fəaliyyəti üzərində qanunvericiliyə uyğun olaraq nəzarəti həyata keçirmək;

-sığorta, təkrarsığorta, sığorta brokeri və sığorta agenti fəaliyyətinə lisenziya verilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi qarşısında vəsatət qaldırmaq;

- sığorta növlərinin aparılmasına icazə və könüllü sığortaların aparılması üzrə sığortaçılar tərəfindən hazırlanmış sığorta qaydalarının tətbiqinə razılıq vermək;

- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmış iş planına əsasən və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada sığortaçılarda, təkrarsığortaçılarda və sığorta vasitəçilərində səyyar yoxlamalar aparmaq;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada və hüquq-mühafizə orqanlarının müraciətlərinə əsasən sığortaçıların, təkrarsığortaçıların və sığorta vasitəçilərinin fəaliyyətini yoxlamaq;

- xidmətin işçiləri tərəfindən aparılan yoxlamalar zamanı cinayət xarakterli faktlar aşkar edildikdə sənədlərin hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməsini təmin etmək;

- yoxlamaların nəticələrinin müzakirə edilməsini və rəsmiləşdirilməsini Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirmək;

- sığortaçılar və sığorta vasitəçiləri tərəfindən təqdim olunan müvafiq hesabatların siyahısını, formalarını və təqdim olunması müddətlərini müəyyənləşdirmək, belə hesabatları almaq və təhlil etmək;

- sığortaçıların və təkrarsığortaçıların maliyyə sabitliyinə və ödəmə qabiliyyətinə, o cümlədən onların qanunvericiliklə müəyyən edilmiş normativlərə əməl etmələrinə nəzarət etmək;

- sığortaçıların və müvafiq sığorta vasitəçilərinin rəhbər işçilərinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş tələblərə uyğunluğuna nəzarət etmək və sair.

Maliyyə nəzarəti çərçivəsində vergi nəzarəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onun fəaliyyəti maliyyə münasibətlərinin bir hissəsi olan vergi münasibətləri və vergi kateqoriyasının obyektiv mövcudluğu ilə müşayiət olunur. Vergi nəzarətinin iqtisadi mahiyyəti ilə əlaqədar elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif anlayışlar mövcuddur. Müqayisə üçün vergi nəzarətinin iqtisadi mahiyyətinə elmi ədəbiyyatlarda rast gəlinən təriflərə diqqət yetirək. Rus iqtisadçısı E.V. Prillonun vergi nəzarətinin iqtisadi xarakteristikasına iki baxışı mövcuddur: “Vergi nəzarətinin mahiyyətinə iki mövqedən yanaşmaq olar: birincisi, funksiya və ya iqtisadiyyatın dövlət idarə edilməsi elementi kimi, ikincisi, vergi qanunvericiliyinin icrası üzrə xüsusi fəaliyyət kimi. Vergi nəzarətinin bu tərəfləri ayrılmaz vahid sistem təşkil edir ki, bu da vergi nəzarətini özündə müxtəlif statistik elementləri və onların dinamik qarşılıqlı təsirini, fasiləsiz inkişafını və təkmilləşdirilməsini əks etdirən klassik kibernetik sistem kimi təqdim etməyə imkan verir” Rus iqtisadçısı A.V. Brısqalın hesab edir ki, “vergi nəzarəti - bu, xüsusiləşdirilmiş (təkcə vergi və yığımlara münasibətdə) dövlət nəzarətidir...” . “Vergi nəzarəti – vergi subyektləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsini və büdcəyə və büdcədən kənar fondlara vergilərin düzgün

hesablanmasını, vaxtında və tam ödənilməsini təmin edən mövcud səlahiyyətli təşkilatların fəaliyyətinin qanunverciliklə nəzərdə tutulmuş vasitə və üsullarının məcmusudur”. Rus iqtisadçıları E.Y. Qraçova və E.D. Sokolova səlahiyyətli orqanların fəaliyyətini bu cür ifadə edirlər: “Vergi nəzarəti ümumdövlət maliyyə nəzarətinə aiddir və vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsini, büdcəyə və büdcədən kənar fondlara vergilərin və yığımların düzgün hesablanmasını, vaxtında və tam ödənilməsini təmin edən səlahiyyətli təşkilatların fəaliyyətinin vergi hüququ normaları çərçivəsində tənzimlənməsini müəyyən edir”. Bu cür fikri rus iqtisadçısı O.A. Makarova da dəstəkləyir. Onun fikrincə, “Vergi nəzarəti vergilərin və yığımların düzgün hesablanmasının yoxlanılması, həmçinin vergi qanunvericiliyinin pozulması və onları yaradan halların aşkar edilməsi və aradan qaldırılması, vergi qanunvericiliyinə əməl edilməsi məqsədilə vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş səlahiyyətləri və forması çərçivəsində fəaliyyətidir”.

Professor Damət Bağirovun fikrincə, vergi nəzarəti vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotuna, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına vahid nəzarət sistemi olub, vergi orqanları tərəfindən vergilərin tam və vaxtında yığılmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Vergi nəzarətinin əsas məqsədi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarətinin forma və üsulları Azərbaycan Respublikasının “Vergi Məcəlləsi” ilə müəyyən edilir. Vergilərin bütün səviyyəli büdcələrə tam və vaxtında yığılması, vergitutma obyektlərinin uçotu, habelə vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzərində nəzarət Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Vergi orqanları vergi nəzarətini vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotunu aparmaqla, uçot və hesabat məlumatlarını yoxlamaqla, vergi ödəyiciləri və digər şəxslər arasında sorğu aparmaqla, gəlir əldə etmək üçün istifadə olunan binalara baxış keçirməklə və Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş digər formalarda həyata keçirirlər.

Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə vergi ödəyicisi olan hüquqi şəxslər olduqları (dövlət qeydiyyatı haqqında sənədlərdə qeyd olunmuş

hüquqi ünvan), vergiyə cəlb olunan gəlirləri Azərbaycan mənbəyindən olan və bu gəlirlərdən ödəmə yerində vergi tutulmayan qeyri-rezidentlər Azərbaycan mənbəyindən gəlirin alındığı yer üzrə, fərdi sahibkarlar və Vergi Məcəlləsinin müddəalarına uyğun olaraq bəyannamə verməli olan rezident fiziki şəxslər yaşadıqları yer üzrə vergi orqanlarında uçota alınır. Kommersiya hüquqi şəxslərinə, habelə xarici kommersiya hüquqi şəxsin nümayəndəlik və filiallarına qanunvericiliyə müvafiq qaydada dövlət qeydiyyatına alındığı zaman vergi ödəyicisinin eyniləşdirmə nömrəsi verilir və həmin andan onlar vergi uçotuna alınmış hesab olunurlar. Bu zaman verilən dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamə Məcəllənin məqsədləri üçün vergi ödəyicisinin vergi uçotuna alınmasını təsdiq edən şəhadətnamə hesab olunur.

Vergi ödəyicilərində vergi yoxlamaları onların fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin əsas üsuludur. Vergi yoxlamaları vergi ödəyicilərinin ilkin mühasibat və digər sənədləri əsasında vergilərin düzgün və vaxtında hesablanması və büdcəyə ödənilməsini müəyyən etmək üçün həyata keçirilir. Vergi yoxlamalarının əsas məqsədi vergi ödəyicilərinin vergi hesabatlarının məlumatları ilə vergi orqanlarının aldığı məlumatların tutuşdurulmasıdır. Vergi yoxlamalarının obyektlərinə aşağıdakıları aid etmək mümkündür: mühasibat kitabları, pul sənədləri, hesabatlar, planlar, smetalar, bəyannamələr, müqavilə və kontraktlar, əmrlər və işgüzar yazışmalar, vergi və digər məcburi ödənişlərin ödənilməsi ilə bağlı olan digər sənədlər. Vergi yoxlamalarının subyektləri isə aşağıdakılardır:

- Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq kommersiya təşkilatları və müəssisələri;
- Yerli və xarici hüquqi şəxslərin iştirakı ilə yaradılmış birləşmiş müəssisələr; - Qeyri-dövlət və qeyri-kommersiya idarə və təşkilatları;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici vətəndaşlar və vətəndaşlığı olmayan şəxslər.

Vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyicisinin digər şəxslərlə bağlı fəaliyyəti haqqında məlumat alınması zərurəti yaranarsa, vergi orqanı həmin şəxslərdən yoxlanılan vergi ödəyicisinin fəaliyyətinə aid olan sənədləri tələb edə bilər. Bu

hərəkət üçün vergi orqanının qərarı olmalıdır. Vergi praktikasında bu qarşılıqlı yoxlama adlanır. Vergi yoxlamaları zamanı vergi orqanları və onların vəzifəli şəxsləri düzgün qərarların qəbul edilməsi üçün əhəmiyyətli olan bütün halları, o cümlədən vergi ödəyicisi üçün əlverişli olan halları aydınlaşdırmalıdırlar.

3.3. Maliyyə nəzarətinin inkişaf problemləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Səmərəli nəzarət sisteminin yaranması hər bir ölkədə sosial-iqtisadi inkişafın təminatının vacib ünsürlərindən biri kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, səciyyəvidir ki, Azərbaycanda mükəmməl nəzarət sisteminin yaradılması və mövcud nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması dövlət quruculuğu siyasətində daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişaf yoluna qədəm qoymasından sonra ölkədə həyata keçirilən radikal iqtisadi islahatlar, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən nazirlik, komitə və başqa mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında mövcud olan nəzarət-təftiş qurumlarının ləğv olunması, dövlət orqanlarına onların öz səlahiyyətlərinə aid olmayan yoxlamalar aparılmasının qadağan edilməsi və bu istiqamətdə ardıcıl şəkildə həyata keçirilən digər məqsədyönlü tədbirlər ölkədə beynəlxalq standartlara cavab verən nəzarət sisteminin qurulmasına xidmət etmişdir.

Hələ 1996-cı ildə imzalanmış «İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə» prezident fərmanı paralel və lüzumsuz yoxlamaların azaldılmasında, iqtisadi subyektlərin qanuni mənafeələrinin qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq standartlara cavab verən nəzarət mexanizmini tətbiq etmək məqsədilə «Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında» ulu öndər tərəfindən imzalanmış 1999-cu il 7 yanvar tarixli fərman iqtisadiyyatımızda demokratik prinsiplərin bərqərar olunması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. «Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəetmə sistemində islahatlar aparılması üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması haqqında» fərmanda isə islahatların nəzərdə tutulmuş 4 əsas istiqamətdən ikisi dövlət xərclərinin idarə edilməsi və nəzarət sisteminin islahatını, başqa sözlə, nəzarətin təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutmuşdur. «Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında» 2002-ci il 28 sentyabr tarixli

fərman da özəl bölmənin hərtərəfli fəaliyyətinə mane olan bürokratik əngəllərin, qanunsuz müdaxilələrin, əsassız yoxlamaların qarşısının alınması istiqamətində irəliləmiş bir addım olmuşdur. Qeyd olunan fərmanlar ölkədə maliyyə nəzarətini bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğunlaşdırmağa, maliyyə nəzarətinin ağırlıq mərkəzini dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə nəzarətinin korrupsiya alətinə çevirən əngəllərdən azad edilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına yönəldilməsinə istiqamətləndirdi. Mövcud nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsi və nəzarət mexanizmlərinin bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində qəbul olunan normativ hüquqi aktlar sırasına «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (16 sentyabr 1994-cü il), «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2 iyul 1999-cu il), «Azərbaycan Respublikasında korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanını (8 iyun 2000-ci il) da aid etmək olar. Bunun da nəticəsində Azərbaycanda beynəlxalq tələblərə cavab verə biləcək nəzarət sisteminin əsası qoyulmuşdur. Başqa sözlə, bir tərəfdən, nəzarətedici orqanların sayının azaldıldığı və səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırıldığı halda, digər tərəfdən də sivil nəzarət institutlarına geniş yer verilmiş, onların inkişafına nail olunmuşdur.

Əyani bir misal kimi, göstərmək olar ki, cəmiyyətin demokratikliyinin meyarlarından biri kimi qiymətləndirilən və müstəqil, qərəzsiz nəzarət forması sayılan audit Azərbaycanda beynəlxalq standartlar baxımından artıq bərqərar olmuşdur və iqtisadi həyatda öz mövqeyini durmadan möhkəmləndirir. Eləcə də əsas vəzifəsi dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrasına nəzarəti həyata keçirmək olan və konstitusion əsaslarla kənar dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası yaradıldı. Hesablama Palatası Azərbaycanın Ali Audit İnstitutu olmaqla dövlət maliyyəsinə nəzarəti həyata keçirən xüsusi orqandır. Nəzarətin həyata keçirilməsində məqsəd dövlət təmayüllü vəsaitlərin xərclənməsi, dövlət əmlakının istifadəsi, yaxud özəlləşdirilməsi zamanı səmərəliliyin və dürüstlüyün təmin edilməsi, bu vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasını izləmək,

həmçinin ictimai hesabatlılığın, şəffaflığın həyata keçirilməsi, beləliklə də kənarçıxmaların xüsusən də korrupsiyanın qarşısının alınmasıdır.

Hesablama Palatası Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının tələbi olaraq Milli Məclis tərəfindən yaradılıb (Maddə 92: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi öz iş qaydasını müəyyən edir və Milli Məclisin müvafiq orqanlarını yaradır, o cümlədən öz sədrini və onun müavinlərini seçir, daimi və başqa komissiyalar təşkil edir, Hesablama Palatası yaradır). Maliyyə şəffaflığının təmin edilməsi, nəzarətin müasir dövrün tələblərinə uyğun qurulması istiqamətində əsaslı işlər görülsədə, müəyyən problemlər və çatışmamazlıqlar da mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması ümumi işin xeyrinə olardı.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarəti sferasında mövcud olan əsas problemlərdən biri maliyyə nəzarəti üzrə vahid qanunvericilik aktının və ya vahid konsepsiyanın olmamasıdır. Respublikada “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu maliyyə nəzarətinin nəticəliliyini, şəffaflığını və aşkarlığını, obyektivliyini və səriştəliliyini, müstəqilliyini və təsirliliyini, iqtisadi inkişafa və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətlərini, maliyyə nəzarətinin hüdudları, forma və metodları, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, maliyyə nəzarəti orqanları ilə digər dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrinin təkmilləşdirilməsini, maliyyə nəzarəti sahəsində maraqların toqquşmasının qarşısının alınmasını, habelə nəzarət qurumlarının fəaliyyətlərinin iqtisadi mexanizmlərini müəyyən edəcəkdir.

Maliyyə nəzarəti sisteminin effektiv fəaliyyətinin əsas problemlərindən biri də maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə adekvat tədbirlərin kifayət qədər yumşaq olmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, məhz bunları nəzərə alaraq Hesablama Palatasının sədri V.Gülməmmədov maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı inzibati tədbirlərin gücləndirilməsini zəruri hesab edir. Palatanın sədri bunun zəruriliyini sadə bir nümunə ilə göstərir: Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətalər Məcəlləsində dövlət rüsumunun düzgün tutulmaması və ya dövlət büdcəsinə vaxtında və tam ödənilməməsinə görə vəzifəli şəxslər cəmi 90,0 manatadək cərimə edilir. Halbuki, məsələn, Qazaxıstanın İnzibati Xətalər Məcəlləsində yuxarıda adıçəkilən qanunvericiliyin hər bir tələbinin pozulması hallarına görə ayrı-ayrılıqda inzibati cəza

nəzərdə tutulmuşdur. Bunları nəzərə alaraq Hesablama Palatası hesab edir ki, maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına qarşı inzibati tədbirlər genişləndirilməli və gücləndirilməli, cərimələrin məbləği dəfələrlə artırılmalıdır. Bütün bu tədbirlər dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına, şəffaflığın və hesablılığının təmin edilməsinə, maliyyə inzibatçılığının güclənməsinə və korrupsiya ilə daha səmərəli mübarizəyə xidmət etmiş olar.

Müasir şəraitdə nəzarət-maliyyə mexanizminin təşkilinin ən vacib problemlərdən digəri isə müstəqil audit institutu ilə dövlət maliyyə nəzarəti arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulması və onun beynəlxalq təcrübəyə əsasən təşkilinin təmin edilməsidir. Maliyyə nəzarəti sahəsində mövcud olan problem və çatışmamazlıqların sırasına həmçinin maliyyə nəzarəti orqanları üçün qanunvericiliklə təsdiqlənmiş nəzarətin aparılmasının vahid norma, standart və qaydalarının hazırlanmamasını, nəzarət orqanları üçün kadr hazırlığının qənaətbəxş olmamasını və sairəni aid etmək olar. Qeyd etdiyimiz təşkilati-struktur məsələlərin vaxtında həllindən, nəzarətin hüquqi və təşkilati strukturunun təkmilləşdirilməsindən, elmi tədqiqatların nəticələrinin uğurlu tətbiqindən dövlət maliyyə nəzarətinin vahid və effektiv sisteminin qurulması və fəaliyyəti, eləcə də bütövlükdə dövlətin uğurlu iqtisadi siyasəti bilavasitə asılıdır.

Bazar münasibətləri şəraitində idarəetmə və maliyyə tənzimlənməsi məsələlərində məqsədyönlü nəzarətin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Həyata keçirilən maliyyə nəzarəti tədbirləri təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qa-nunvericiliyə uyğun olaraq düzgün istiqamətdə qurulmasında, onların maliyyə potensialının aşkar edilməsində və reallaşdırılmasında, iqtisadi inkişafın başlıca istiqamətlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Təsərrüfat subyektlərində maliyyə nəzarəti əsasən mühasibat uçotunun müvafiq qanunvericiliyə uyğun qaydada aparılmasının, ilkin sənədlərdə və mühasibat hesabatlarında təsərrüfat əməliyyatlarının düzgün əks etdirilməsinin yoxlanılmasını əhatə edən tədbirlərdən ibarət olmalıdır.

Nəzarət qaydasında aparılan maliyyə tədqiqatları prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə maksimum dərəcədə nail olmaq üçün kompleks seçmə, ümumi və tələb olunan konkret iş sahəsi üzrə yoxlama üsullarından istifadə edilməlidir.

Nəzarət qaydasında aparılan yoxlamaların məqsədi material və pul vəsaitlərindən istifadə zamanı maliyyə intizamının pozulması hallarının aşkar edilməsindən, büdcədən ayrılmış vəsaitlərdən istifadənin düzgünlüyünün müəyyən edilməsindən, maliyyə hesabatlarında qərəzli saxtakarlıq faktlarının aşkarlanmasından və son nəticədə maliyyə siyasətinin düzgün və perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsindən ibarət olmalıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti, ilk növbədə, ölkənin maliyyə-kredit sisteminin normal fəaliyyəti üçün şərait yaradılmasına xidmət edir. Bazar münasibətləri mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, bütün müəssisələrdə, xüsusilə büdcə vəsaitlərindən istifadə edən təsərrüfat subyektlərində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ardıcıl yoxlanılmasını və təftişini rədd etmir. Əksinə, belə şəraitdə dövlətin idarə olunmasının maliyyə aspektləri daha da mürəkkəbləşir. Çünki dövlətin bazara əmlak sahibi və istehsalçı kimi çıxması sayəsində kommertiya strukturlarının, bank və digər maliyyə-kredit infrastrukturlarının bu prosesə cəlb olunması genişlənir. Digər tərəfdən, "özü inkişaf edən" digər sistemlərdə olduğu kimi, iqtisadiyyatda nəzarət əks-əlaqəni təmin edir. Beləliklə, nəzarət iqtisadiyyatda çox baha başa gələn sahələrin qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Hazırda bütün dünyada maliyyə nəzarəti orqanları üçün metodoloji əsas rolunu oynayan INTOSAI-ın məşhur Lima bəyannaməsində maliyyə nəzarəti audit paradigmasında qəbul edilir və onun əsas məqsədi "maliyyə ehtiyatlarının ictimai idarəetməsi" kimi müəyyənəndirilir. Eyni zamanda, iqtisadiyyatda, Lima bəyannaməsinə görə, audit müstəqil məqsəd yox, ictimai tənzimlənmənin ayrılmaz elementi mənasında qəbul edilir. Bu keyfiyyətdə onun əsas vəzifəsi maliyyə idarəetməsində qanunauyğunluq, səmərəlilik, nəticəlilik, qənaətlilik prinsiplərinin və qəbul edilmiş standartların pozulması hallarını aşkar etməkdir.

Azərbaycanda "ali maliyyə nəzarəti"nin idarəetmə sistemində və qanunvericilik mühitində mövqeyinin qiymətləndirilməsi və mövcud problemlərin aşkarlanması

məsələsinin iki prizmadan araşdırılmasına ehtiyac vardır. İlk növbədə, ali maliyyə nəzarəti institutunun özünün hüquqi bazasının xüsusiyyətlərini və müvafiq problemlərini identifikasiya etmək zəruridir.

Azərbaycanda ali maliyyə nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanı Hesablama Palatasıdır. Qanuna görə, Hesablama Palatasının əsas vəzifələri bunlardır:

- Dövlət büdcəsi və büdcədən kənar dövlət fondlarının layihələrinə rəy verməklə, dövlət vəsaitlərinin bir qisminin hərəkətinə ilkin nəzarətin həyata keçirilməsi;

- Dövlət büdcəsinin gəlir və xərclərinin icrasına cari nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədlərinə xidmət edən müvafiq rüblük məlumatların hazırlanması;

- Dövlət büdcəsinin icrası haqda hökumətin hesabatına və onun təsdiq olunması haqqında qanun layihəsinə rəy verməklə, dövlət vəsaitlərinin hərəkətinə sonrakı nəzarətin həyata keçirilməsi;

- Dövlət əmlakının idarə edilməsi, onun barəsində sərəncam verilməsi və dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən əldə olunan vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasına nəzarətin həyata keçirilməsi;

- İcmal büdcənin bütövlükdə və onun tərkib hissələri kəsimində auditini aparmaqla, parlament nəzarətinə məruz qalan konsolidə olunmuş maliyyə vəsaitlərinin hərəkətinin eyni prizmadan qiymətləndirilməsi.

Dövlət vəsaitlərinin əhatəsi baxımından ən azı iki istiqamət Hesablama Palatasının səlahiyyətlərindən kənar qalmışdır. Bunlara:

- a) dövlət valyuta-maliyyə ehtiyatlarının banklarda formalaşması və idarə olunması;

- b) dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyi, nəticəliliyi və mənfəətin istifadəsi məsələləri aid oluna bilər.

Ali maliyyə nəzarəti orqanının fəaliyyətinə mane olan səbəblər yalnız onun özünün qanunvericilik deyil, dövlət vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinin digər qanunvericilik aktlarında, xüsusilə "Büdcə sistemi haqqında" Qanunda və onun normativ-metodik mexanizmində maliyyə nəzarətinin təmin olunması ilə bağlı ciddi boşluqlar vardır.

2003-cü ildə qüvvəyə minmiş "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu ölkəmizdə iqtisadi siyasətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasının metodiki-normativ bazasının yeni keyfiyyət səviyyəsinə çıxmasına imkan yaratmışdır. Təəssüf ki, qanunun işlək mexanizminin yaradılması

nəzərdə tutulan müddətdə başa çatmadığından, hətta 2004-cü ilin dövlət büdcəsi keçmiş illərin təcrübəsini və yeni qanunun bəzi tələblərini birləşdirən "qarışıq baza" əsasında hazırlanmışdır.

"Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" prezident fərmanının mahiyyətindən irəli gələn və ölkədə büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsi, bütövlükdə isə dövlət vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edən aşağıdakı bəzi digər məsələlərin də həlli ölkədə maliyyə nəzarətinin səviyyəsinin əsaslı şəkildə yüksəlməsinə xidmət edə bilər:

- dövlət müəssisələrinin sərəncamında toplanan sərbəst mənfəətin büdcəyə cəlb edilməsi, büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsinin vahid metodikasının hazırlanması və ya yeni şəraitdə öz iqtisadi mahiyyətini dəyişmiş parametrlər kimi, onların müvafiq stasionar büdcə gəlirləri və xərclərinə çevrilməsi mexanizminin hazırlanması;

- dövlət vəsaitlərindən istifadəyə nəzarətin gücləndirilməsi və səmərəliliyin artırılması üçün "Maliyyə nəzarəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tezliklə qəbul edilməsi;

- dövlət vəsaitlərinin formalaşması və istifadəsində mövcud olan metodoloji, hüquqi və təşkilati uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün Büdcə Məcəlləsinin hazırlanması,

Bütövlükdə, Azərbaycanda dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və inkişafı bir neçə mühüm istiqamətləndirici ideyanın qorunması ilə müşayiət olunmalıdır:

- dövlət maliyyə nəzarəti sistemi ölkədə bilavasitə dövlətin iştirakı ilə formalaşan maliyyə axınlarının bütün kompleksini əhatə etməklə, dövlət iqtisadi idarəetmə sisteminin üzvi hissəsinə çevrilməlidir;

- dövlət maliyyə axınlarının şəffaflığı idarəetmə orqanlarının nəzarətedici səlahiyyətləri hüdudlarının düzgün və qanunauyğun müəyyənləşməsi əsasında təmin edilməlidir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

İqtisadi və sosial inkişaf prosesləri daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalır və bunun nəticəsində sosial-iqtisadi həyatda dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmə mexanizminin fəaliyyətini çətinləşdirən bir çox problemlər yaranır. Yaranan problemləri önləmək, aradan qaldırmaq və neqativ amillərin qarşısını almaq üçün hökmən iqtisadi nəzarət sistemi olmalıdır. İqtisadi nəzarət sisteminin ən vacib komponentlərindən biri maliyyə nəzarətidir. Dünyada iqtisadi dəyişikliklərin gətirdiyi indiki dövrdə maliyyə nəzarətinin rolu və əhəmiyyəti daha da artır.

Ümumilikdə desək, maliyyə nəzarəti bütün iqtisadi subyektlər, yəni dövlət, müəssisə və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti üzərində qanunverici-icraedici hakimiyyət orqanlarının nəzarətidir. Maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin uğurla yerinə yetirilməsini təmin etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti sferasına puldan istifadə yolu ilə gerçəkləşdirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Burada ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və onlardan istifadə ilə bağlı olan birbaşa və dolaylı qarşılıqlı əlaqələri, fəaliyyətin bütün növlərini əhatə edən bağlantıları qeyd etmək lazımdır. Konkret desək, maliyyə nəzarətinə aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi qanunların tələblərinə necə əməl olunduğuna nəzarət etmək;
- ümumi milli məhsulun və milli gəlirin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi;
- büdcənin tərtibi və icrası;
- əmək, material və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə, müvafiq təşkilatlardakı büdcə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti;
- eləcə də vergi və bank nəzarəti, maliyyə bazarına nəzarət və başqa istiqamətlər.

Maliyyə nəzarəti iki formada aparılır: dövlət maliyyə nəzarəti və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti. Dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsini, maliyyə ehtiyatlarının idarə edilməsinin məqsədəuyğunluğundan kənarlaşmaların vaxtında müəyyən olunması, nöqsanların aradan qaldırılmasını təmin edir. Nəzarətin bu forması bütün səviyyələrdə büdcələrin, büdcədən kənar fondların tərtibi,

bağlanması, icrası prosesinə, müəssisə, idarə və təşkilatların, bankların və digər qurumların fəaliyyətinə maliyyə nəzarətini həyata keçirir. İqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorlarından dövlət maliyyə nəzarəti onların vergi və digər məcburi və pul öhdəliklərinin yerinə yetirilməsində, həmin təşkilatlara ayrılmış büdcə yardımlarının, kreditlərin məqsədyönlü istifadəsində qanunçuluğa riayət olunmasında, həmçinin hesabat işlərinin aparılmasında dövlət qaydalarına əməl edilməsində istifadə olunur.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanlar aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası
- Prezidentin İcra Aparatının Dövlət Nəzarəti şöbəsi
- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi
- Hesablama Palatası
- Azərbaycan Mərkəzi Bankı və s.

Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası, respublika üçün əvvəllər analoqu olmayan, prinsipial olaraq yeni orqandır. Bu orqanın hüquqi statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyasından irəli gəlir (92-ci maddə) və 1999-cu ildə qəbul edilmiş «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin qanunverçilik təşəbbüsü ilə 2001-ci ildə «Hesablama Palatası haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılma istiqamətində mühüm dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatası qanunverçiliklə müəyyən edilmiş hüquqi səlahiyyətlərinə görə Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə-maliyyə nəzarəti orqanıdır.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi sahəsində Maliyyə Nazirliyi çox mühüm rola malikdir. Belə ki, bu orqan tərəfindən maliyyə siyasəti işlənib hazırlanır, habelə onun həyata keçirilməsinə nəzarət edilir. Maliyyə Nazirliyinin bütün struktur bölmələri bu və ya digər formada maliyyə münasibətlərinə: dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinə, büdcə vəsaitinin daxil olması və xərclənməsinə, büdcədən kənar fondların

vəsaitlərinin hərəkətinə, valyuta əməliyyatlarının və dövlət investisiyalarının istifadəsinə nəzarəti həyata keçirir.

Maliyyə nəzarətindən bəhs edərkən dövlət büdcə sistemindən söz açmamaq mümkünsüzdür. Dövlətin sosial-iqtisadi funksiyalarının həyata keçirilməsində dövlət büdcəsinin xüsusi rolu vardır. Dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər vəzifələrinin yerinə yetirilməsi yalnız dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşir. Büdcə anlayışı müxtəlif mənalarda işlədilir, dövlət, ailə, şəxsi və s. ümumiyyətlə, büdcə pul gəlirləri hesabına formalaşır. Büdcə müəyyən dövr ərzində dövlətin, müəssisə və təşkilatın, ailə və ayrı-ayrı şəxslərin pul gəlirləri və xərcləri balansıdır. Yaradılan hər bir büdcənin öz həcmi, mənbələri, məqsədi və yerinə yetirdiyi funksiyası vardır. Bunlar içərisində formalaşma mənbələrinə, həcminə və xərc istiqamətlərinin səviyyəsinə görə dövlət büdcəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət büdcəsi öz maddi məzmununa görə dövlətin başlıca mərkəzləşmiş pul vəsaitləri fondudur. Yəni, dövlət büdcəsi müəyyən dövr ərzində (məsələn, bir il ərzində) ölkədə geniş təkrar istehsalı təmin etmək, insanların maddi və mənəvi tələbatlarını, dövlətin zəruri ehtiyaclarını ödəmək üçün yaranan mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondudur. Dövlət büdcəsi dövlətin əsas maliyyə planıdır.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji vəzifələrindən biri büdcə gəlirləri və xərclərinin idarə olunmasının səmərəliliyini, onun şəffaflığını eyni zamanda dəqiqliyini təmin edən mexanizmin yaradılmasından ibarətdir. Dövlət büdcəsi hökumətin sərəncamında olan ən böyük mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitlərinin ümumi fondudur. Dövlət büdcə vasitəsilə iqtisadi artımı və milli pulun sabitliyini təmin etmək və məşğulluğu həvəsləndirmək yolu ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin tərtibi, təsdiqi, icrası və icrasına nəzarətin təşkilinin ən mühüm elementlərindən biri büdcə quruculuğu sahəsində şəffaflığın təmin edilməsidir.

Qeyd etdiklərimizdən əlavə bu gün Azərbaycanda maliyyə nəzarəti sahəsində bir sıra problemlər və çatışmamazlıqlar da mövcuddur ki, onların aradan qaldırılması mühüm əhəmiyyətə malik olardı.

Qloballaşma şəraitində maliyyə nəzarəti sferasında mövcud olan əsas problemlərdən biri maliyyə nəzarəti üzrə vahid qanunvericilik aktının və ya vahid konsepsiyanın olmamasıdır. Ölkədə “Maliyyə nəzarəti haqqında” qanunun qəbulu maliyyə nəzarətinin nəticəliliyini, şəffaflığını, aşkarlığını, obyektivliyini və aydınlığını, müstəqilliyini və təsirliliyini, iqtisadi inkişafa və təhlükəsizliyə təminatının əsas istiqamətlərini, maliyyə nəzarətinin həddləri, forma və metodları, nəzarət qurumlarının hüquqi statusu, maliyyə nəzarəti orqanları ilə digər dövlət idarəetmə orqanlarının əlaqələrini təkmilləşdirilməsini, həmçinin nəzarət qurumlarının fəaliyyətlərinin iqtisadi mexanizmlərini müəyyən edəcəkdir.

Maliyyə nəzarəti sisteminin təşkilində əsas problemlərdən biri də maliyyə-büdcə qanunvericiliyinin pozulmasına görə mövcud tədbirlərin bir qədər yumşaq olmasıdır.

Dövrümüzdə nəzarət-maliyyə mexanizminin təşkilinin ən vacib növbəti problemlərdən biri isə maliyyə nəzarəti orqanları üçün qanunverici nəzarətin aparılmasının vahid norma, standart və qaydalarının hazırlanmamasıdır.

Tədqiqat zamanı müəyyən olunur ki, respublikamızda maliyyə nəzarəti sisteminin müasir dövrün tələblərinə uyğun təşkili və təkmilləşdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə ilk öncə maliyyə nəzarətinin müasir formalarının təşkilinin təmin edilməsi, nəzarət sisteminin koordinasiyası, onun təsirinin artırılması təmin edilməsi zəruridir.

Eyni zamanda, respublikada maliyyə nəzarətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun həyata keçirilməsinə, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasına və xərclərin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, maliyyə nəzarətinin korrupsiya alətlərindən azad edilməsinə, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Maliyyə nəzarətinin gələcək inkişafı, dövlətin qanunvericilik bazasının zamanın tələbinə uyğun təkmilləşdirilməsindən də birbaşa asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə maliyyə nəzarəti sahəsində qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində aparılan işlər genişlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) AR Konstitusiyası, Bakı 1995
- 2) «Büdcə sistemi haqqında» 2 iyul 2002-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
- 3) AR Vergi Məcəlləsi, Bakı 2001
- 4) «Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
- 5) «Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il dövlət büdcəsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu
- 6) Ə.Ə.Ələkbərov «Azərbaycan Dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu». Bakı – 2005
- 7) D.A.Bağirov «Vergi nəzarəti» Bakı - 2006.
- 8) D. Bağirov, M. Həsənlı «Maliyyə» Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti-2011.
- 9) Ş.Ş.Bədəlov, R.B.Məhərrəmov, F.Ə.Qurbanov «Büdcə sistemi dərslik». Bakı 2003.
- 10) B.A.Xankişiyev «Büdcə uçotu» Bakı - 2000.
- 11) Bəybala Xankişiyev «Maliyyə nəzarəti» -2002.
- 12) “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu”. (Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). – Bakı: “İqtisadiyyat və audit” jurnalının nəşri 2006.
- 13) İqtisadi nəzəriyyə. Dərslik. Bakı, 2014
- 14) “Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit” elmi-praktik konfransın materialları – Azərnəşr, 1999.
- 15) «Təftiş və nəzarət» R.Наси́ев -1999
- 16) “Audit. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti” – Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001.
- 17) Овсянников Л.Н. Контролировать не "втихаря", а гласно. Президентский контроль,1999
- 18) Овсянников Л.Н. Государственный финансовый контроль: кому он не нужен. Президентский контроль,1996

- 19) Петров А.Ю. Государственный финансовый контроль - 10, 2010
- 20) www.ach.gov.az
- 21) www.audit.gov.az
- 22) www.taxes.gov.az
- 23) www.anl.az
- 24) www.google.az
- 25) www.aseu.az
- 26) www.maliyye.gov.az
- 27) www.stat.gov.az

РЕЗЮМЕ

Тема диссертации "В условиях глобализации организация системы финансового контроля и проблемы его основного развития".

Во время работы исследованна современная структура финансового контроля и направление его развития в нашей стране, даны различные предложения и рекомендации в его модернизации.

В то же время дана информация о роли финансового контроля в формировании бюджета и об органах внедряющих в жизнь финансовый контроль.

SUMMARY

Topic of the dissertation is named “Forming of financial control system and the problem of the development of the main directions in the context of globalization”.

Modern level of financial control in study process its development aspects in our country is investigated suggestions and recommendations are given for its improvement.

Information about the role of financial control in the formation of budget revenues and expenditures and bodies that perform the financial control were given, notes were glossed.